

ISSN 2312-475X
9 772312 475159 0 4

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

ZHUBANOV
UNIVERSITY

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального
университета
имени К.Жубанова**

4

2022

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал

ВЕСТНИК

Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 4 (70)

20

желтоқсан 2022

Жазылу индексі: 74646

Үш айда бір рет шығады

Подписной индекс: 74646

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР КАРАБАСОВА Л.Ч. БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА БЕКНАЗАРОВ Р.А. РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДКОЛЛЕГИЯ АБИЛОВА Г.К. АМИНЕВА В.Р. (Россия) АХМЕТ М.У. (Турция) БАЛТЫМОВА М.Р. БОТАГАРИЕВ Т.А. ДИМИТРОВ В.Т. (Болгария) ЕВТЮГИНА А.А. (Россия) ИМАНБАЕВА З.О. КАДЫКОВА Ю.А. (Россия) КЕЛАМАНОВ Б.С. КЕРИМБАЕВА Б.Т. КУШКИМБАЕВА А.С. ЛУЩИК А.Ч. (Эстония) МЕНДЫБАЕВ Е.Х. ПОПИВАНОВ Н. (Болгария) САРТАБАНОВ Ж.А. САРСИМБАЕВА С.М. СЕРГЕЕВ Д.М. СЕРГЕЕВА А.М. СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С. ТУРЕБАЕВА К.Ж. ШУНКЕЕВ К.Ш. ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР САТБАЙ Ж.И. ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРДЫҢ КӨМЕКШИСІ ПОМОЩНИК ОТВЕТСТВЕННОГО РЕДАКТОРА ЖАНТЛЕУОВА К.М. МЕНШК ИЕСІ СОБСТВЕННИК НАО «Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова»	МАЗМҰНЫ ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ А.В. Utesov, Zh. Turarov, A.A. Bazarkhanova Optimal recovery of functions from generalized Sobolev classes in the framework of the formulation «computational (numerical) diameter».....: 3 Р.Д. Сейлова, А.Т. Тұржан «Бүтін сандардың бөлінгіштігі» тақырыбы бойынша олимпиадалық есептерді шешу..... 10 ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ К.К. Sadirova, M. I. Karabaeв, G.T.Arebayev Researches of Akhmet Baitursynuly and linguistic paradigm of the 21st century..... 19 L.M. Khusainova, S.S. Issakova Formation of bashkir language orthography basic principles..... 25 Б.С. Карагулова, А.Т. Жекеева Жалпықолданыстағы сөздердің ақпараттық технология саласында терминдену жолдары..... 34 ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ M.N. Yessengulova, N.E. Bozgulanova, M.A. Amanzhol The role of the ideas of folk pedagogy in the formation of a culture of communication among young people..... 40 Г.Ж. Жұмабаева, А.К. Тоғайбаева Колледж білім алушыларының сәтті бейімделуіндегі топ кураторының рөлі..... 48 З.Т. Нугаева, Ә. Серікқалиқызы Geogebra динамикалық бағдарламасын қолдану арқылы геометрияны кәсіби-бағытталған оқыту ерекшеліктері..... 53 М.Р. Балтымова, С.А. Жұбаназаров Қазақстандағы инклюзивті білім берудің қазіргі жағдайы..... 61 ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ЭКОНОМИКА И ПРАВО Б.Ш. Исмаилова, К.К. Успанова Заңды өкілдерінің кәмететке толмағандарды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін орындамау үшін қазіргі әкімшілік жазалау шараларының тиімсіздігі мәселелері..... 70 Авторлар туралы мәлімет Сведения об авторах 79 «Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі 81 Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова»..... 82 Rules of submitting articles for publication in the scientific journal «K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University»..... 83	LIST OF CONTENT ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ЭКОНОМИКА И ПРАВО
--	---	--

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

UDC 517.5
IRSTI 27.25.19

**OPTIMAL RECOVERY OF FUNCTIONS FROM GENERALIZED
SOBOLEV CLASSES IN THE FRAMEWORK OF THE FORMULATION
«COMPUTATIONAL (NUMERICAL) DIAMETER»**

UTESOV A.B. ¹[0000-0002-9094-6750]*, **TURAROV ZH.**², **BAZARKHANOVA A.A.** ³[0000-0003-3517-2905]

¹*Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan*

²*Technical University, Kaiserslautern, Germany*

³*Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan*

*e-mail: adilzhan_71@mail.ru

Abstract. In this paper the problems of recovering functions and finding the limiting error of the optimal computing unit are solved in the case when the numerical information of the volume N about the restored function f , belonging to the generalized multidimensional Sobolev classes, is removed from the linear functionals defined on the classes under consideration. The relevance of this work is due to the following factors: firstly, the problem of restoring functions from a functional class F by computing units constructed from the values of linear functionals is attractive because the computing units form a fairly wide set containing all partial sums of Fourier series over all possible orthonormal systems as well as all finite approximation sums used in orthonormality, linear widths and greedy algorithms; secondly, the calculation of numerical information about a function f , with rare exceptions, cannot be accurate. Therefore, finding the limiting error of the optimal computing unit, that preserves the exact order of the recovery error and is unimprovable in order is an important problem in approximation theory and numerical analysis; thirdly, previously, the problem of finding the limiting error of an optimal computing unit was not studied on functional classes of Sobolev with generalized smoothness.

Keywords: computational (numerical) diameter, linear functional, computing unit, exact order of recovery error, limiting error, generalized Sobolev class.

Introduction

Problems of optimal recovery of functions in various formulations have been studied by many mathematicians (see, for example, the books [1–3] and the bibliographies therein). We present from [4] the formulation «Computational (Numerical) Diameter» (briefly: $C(N)D$) of the general problem of optimal recovery. The initial value in this formulation is the quantity

$$\delta_N(\varepsilon_N, D_N, T, F)_Y \equiv \inf_{(l^{(N)}, \varphi_N) \in D_N} \delta_N(\varepsilon_N, (l^{(N)}, \varphi_N), T, F)_Y, \quad (1)$$

$$\begin{aligned} \text{where } \delta_N(\varepsilon_N, (l^{(N)}, \varphi_N), T, F)_Y &= \\ &= \sup_{\substack{f \in F \\ \left| \gamma_N^{(\tau)} \right| \leq 1 (\tau=1, \dots, N)}} \left\| (Tf)(\cdot) - \varphi_N \left(l_N^{(1)}(f) + \gamma_N^{(1)} \varepsilon_N, \dots, l_N^{(N)}(f) + \gamma_N^{(N)} \varepsilon_N; \cdot \right) \right\|_Y. \end{aligned}$$

Here the mathematical model is given by the operator $T: F \mapsto Y$, X and Y normed spaces of functions defined respectively on sets Ω_X и Ω_Y , $F \subset X$ – class of functions. Numerical information $l^{(N)} \equiv l^{(N)}(f) = (l_N^{(1)}(f), \dots, l_N^{(N)}(f))$ of volume $N(N=1, 2, \dots)$ about f from the class F is removed from the functionals $l_N^{(1)}: F \mapsto C, \dots, l_N^{(N)}: F \mapsto C$. The information processing algorithm $\varphi_N(z_1, \dots, z_N; \cdot): C^N \times \Omega_Y \mapsto C$ is a correspondence, which, for any fixed $(z_1, \dots, z_N) \in C^N$ as a function of (\cdot) , is an element Y . Further, $(l^{(N)}, \varphi_N)$ – the computing unit of recovery from the exact information of the function $f \in F$, acting according to the rule $\varphi_N(l_N^{(1)}(f), \dots, l_N^{(N)}(f); \cdot)$ and let $D_N \subset \{(l^{(N)}, \varphi_N)\}$.

The value (1) is called the *informative power of the set of computing units of D_N accuracy* where ε_N – is a non-negative sequence.

Everywhere below, the notation $A \ll B (B \geq 0)$ and $A \succ \prec B (A \geq 0, B \geq 0)$ for $A \equiv \{A_n\}$ and $B \equiv \{B_n\}$ respectively mean $|A| \leq C \cdot B (C > 0, \forall n=1, 2, \dots)$ both the simultaneous execution $A \ll B$ and $B \ll A$.

When given, F, Y, T, D_N the formulation of the "Computational (numerical) diameter" of the general recovery problem consists in the sequential solution of three problems:

C(N)D - 1. The order is found $\succ \prec \delta_N(0, D_N, T, F)_Y$, is the informative power of the set of computing units D_N :

C(N)D - 2. A specific computing unit $(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N)$ is constructed from D_N , supporting order $\succ \prec \delta_N(0, D_N, T, F)_Y$ and a sequences is found $\bar{\varepsilon}_N > 0$ (the limiting error of the optimal computing unit $(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N)$) such that $\delta_N(0, D_N, T, F)_Y \succ \prec \delta_N(\bar{\varepsilon}_N, (\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N), T, F)_Y =$

$$= \sup_{f \in F} \sup_{\left| \gamma_N^{(1)} \right| \leq 1, \dots, \left| \gamma_N^{(N)} \right| \leq 1} \left\| (Tf)(\cdot) - \bar{\varphi}_N \left(\bar{l}_N^{(1)}(f) + \gamma_N^{(1)} \bar{\varepsilon}_N, \dots, \bar{l}_N^{(N)}(f) + \gamma_N^{(N)} \bar{\varepsilon}_N; \cdot \right) \right\|$$

with simultaneous execution for any increasing to $+\infty$ positive sequence $\{\eta_N\}_{N \geq 1}$ of equality

$$\overline{\lim}_{N \rightarrow +\infty} \frac{\delta_N \left(\eta_N \bar{\varepsilon}_N, \left(\bar{l}_N^{(N)}, \bar{\varphi}_N \right), T, F \right)_Y}{\delta_N(0, D_N, T, F)_Y} = +\infty;$$

C(N)D-3. The massiveness of the limiting error $\bar{\varepsilon}_N$ is established: the largest possible set of computig units $(l^{(N)}, \varphi_N)$ (usually associated with the structure of the initial one $(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N)$), constructed according to various functionals $l_N^{(1)}, \dots, l_N^{(N)}$ such that for each of which

$$\overline{\lim}_{N \rightarrow +\infty} \frac{\delta_N \left(\eta_N \bar{\varepsilon}_N, \left(l^{(N)}, \varphi_N \right), T, F \right)_Y}{\delta_N(0, D_N, T, F)_Y} = +\infty.$$

Concretizing in (1) the class F , space Y , set D_N , operator T we obtain various problems of optimal recovery from exact and from inaccurate information (see, for example, [4-6]).

Definition of classes $W_2^{\omega_r}$

For a given number $r \geq 1$ any continuous nondecreasing function ω_r on $[0,1]$ is called a function of the modulus of smoothness type of order r , if $\omega_r(0) = 0$ and there exists a quantity

$$C_1(r) > 0 \text{ such that } \frac{\omega_r(\mu)}{\mu^r} \leq C_1(r) \frac{\omega_r(\delta)}{\delta^r} \text{ for all } 0 < \delta \leq \mu \leq 1.$$

The generalized Sobolev class $W_2^{\omega_r} \equiv W_2^{\omega_r}(0,1)^s$ consists of all summable 1-periodic functions $f(x) = f(x_1, \dots, x_s)$ in each variable satisfying the condition

$$\sum_{m \in Z^s} |\hat{f}(m)|^2 (\omega_r^{-2}(1/\bar{m}_1) + \dots + \omega_r^{-2}(1/\bar{m}_s)) \leq 1,$$

where $\hat{f}(m)$ – trigonometric Fourier-Lebesgue coefficients of the function f , $\bar{m}_j = \max\{1; |m_j|\}$ for each $j = 1, \dots, s$.

Note that for $\omega_r(\delta) = \delta^r$ the classes $W_2^{\omega_r}(0,1)^s$ turn into the Sobolev classes $W_2^r(0,1)^s$.

Classes $W_2^{\omega_r}$ were first considered in [7] when studying the problem of integrating functions on functional classes. Further, in [8], in the Hilbert metric, the exact order of the error was found that

arises when functions are restored from classes $W_2^{\omega_r}$ by computing units constructed from their exact values at a finite number of points. In the same place, similar results were obtained when discretizing solutions of the heat equation with initial conditions from the classes $W_2^{\omega_r}$. It should also be noted that in [7] and [8] only problems C(N)D - 1 were considered in the integration, restoration of functions, and discretization of solutions heat conduction equations.

In this paper, for $F = W_2^{\omega_r}$, $Tf = f$, $Y = L^q(0,1)^s$, $D_N = L^{(N)} \times \{\varphi_N\}$ the problems C(N)D-1, C(N)D-2 and C(N)D-3 are solved, where $2 \leq q \leq \infty$, $L^{(N)}$ is the set of all vectors $l^{(N)} = (l_N^{(1)}, \dots, l_N^{(N)})$, consisting of linear functionals $l_N^{(1)} : W_2^{\omega_r} \mapsto C, \dots, l_N^{(N)} : W_2^{\omega_r} \mapsto C$.

Main result

Theorem. Let $s \in \mathbb{N}, q \in [2, \infty]$ also be given a function ω_r of type of the modulus of smoothness of the order r such that $\sum_{\tau=0}^{\infty} \omega_r(1/2^\tau) 2^{\tau s/2} < \infty$ and $\omega_r(\delta\eta) \leq C_2(r)\omega_r(\delta)\omega_r(\eta)$ for some $C_2(r) > 0$ and for all $0 \leq \delta, \eta \leq 1$.

Then for each $N \equiv N(K) = (2K+1)^s, K = 1, 2, \dots$ following statements hold:

$$\mathbf{C(N)D - 1.} \quad \delta_N \left(0; L^{(N)} \times \{\varphi_N\}, Tf = f, W_2^{\omega_r} \right)_{L^q} \asymp_{s,r,q} \omega_r \left(\frac{1}{N^{1/s}} \right) N^{1/2-1/q};$$

$$\mathbf{C(N)D - 2.} \quad \delta_N \left(\bar{\varepsilon}_N, (\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N), Tf = f, W_2^{\omega_r} \right)_{L^q} \asymp_{s,r,q} \delta_N \left(0; L^{(N)} \times \{\varphi_N\}, Tf = f, W_2^{\omega_r} \right)_{L^q}$$

$$\text{and } \overline{\lim}_{K \rightarrow +\infty} \frac{\delta_N \left(\eta_N \bar{\varepsilon}_N, (\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N), Tf = f, W_2^{\omega_r} \right)_{L^q}}{\delta_N \left(0; L^{(N)} \times \{\varphi_N\}, Tf = f, W_2^{\omega_r} \right)_{L^q}} = +\infty \text{ for any arbitrarily slowly increasing}$$

to $+\infty$ positive sequence $\{\eta_{N(K)}\}_{K \geq 1}$,

where $\bar{\varepsilon}_N = \frac{1}{\sqrt{N}} \omega_r \left(\frac{1}{N^{1/s}} \right)$, $\bar{l}^{(N)} = (\bar{l}_N^{(1)}(f), \dots, \bar{l}_N^{(N)}(f))$ – is a N – dimensional vector with

components $\bar{l}_N^{(1)}(f) = \hat{f}(\tilde{m}^{(1)}), \dots, \bar{l}_N^{(N)}(f) = \hat{f}(\tilde{m}^{(N)})$, $\bar{\varphi}_N(z_1, \dots, z_N; x) = \sum_{\nu=1}^N z_\nu e^{2\pi i(\tilde{m}^{(\nu)}, x)}$,

s – dimensional integer vectors $\tilde{m}^{(1)}, \dots, \tilde{m}^{(N)}$ such that $\tilde{m}^{(i)} \neq \tilde{m}^{(j)}$ for $i \neq j$ and $\bigcup_{\nu=1}^N \{\tilde{m}^{(\nu)}\} = A_K$, $A_K = \{m \in Z^S : |m_1| \leq K, \dots, |m_s| \leq K\}$.

C(N)D - 3. For any computing unit $(l^{(N)}, \varphi_N)(x) \equiv \varphi_N\left(\hat{f}\left(m^{(1)}\right), \dots, \hat{f}\left(m^{(N)}\right); x\right)$ for any arbitrarily slowly increasing to $+\infty$ positive sequence $\{\eta_{N(K)}\}_{K \geq 1}$ the equality

$$\overline{\lim}_{K \rightarrow +\infty} \frac{\delta_N\left(\eta_N \bar{\varepsilon}_N; \varphi_N\left(\hat{f}\left(m^{(1)}\right), \dots, \hat{f}\left(m^{(N)}\right); x\right), Tf = f, W_2^{\omega_r}\right)_{L^q}}{\delta_N\left(0; L^{(N)} \times \{\varphi_N\}, Tf = f, W_2^{\omega_r}\right)_{L^q}} = +\infty.$$

References

1. Korneichuk N.P. (1991). Exact constants in approximation theory. Encyclopedia Math. Appl., Vol. 38, Cambridge University Press, Cambridge.
2. Novak E., Woźniakowski H. (2008). Tractability of multivariate problems. Volume I: Linear information, EMS, Zurich.
3. Temlyakov V. (2018). Multivariate Approximation. Cambridge University Press.
4. Temirgaliev N., Zhubanisheva A.Zh. (2019). Computational (Numerical) diameter in the context of general theory of a recovery. Russian Mathematics (Iz. VUZ), Iss 1. 89 - 97.
<https://doi.org/10.26907/0021-3446-2019-1-89-97>
5. Utesov A.B., Bazarkhanova A.A. (2021). On Optimal Discretization of Solutions of the Heat Equation and the Limit Error of the Optimum Computing Unit. Differential Equations, Vol. 5, Iss. 12, 1726 – 1735. DOI: 10.1134/S0012266121120168
6. Utesov A.B. (2022). Optimal Recovery of Functions from Numerical Information on Them and Limiting Error of the Optimal Computing Unit. Mathematical Notes, Vol. 111, Iss.5, 759 – 767. DOI: 10.1134/S0001434622050108
7. Utesov A.B. (2000). O pogreshnosti kvadraturnykh formul na nekotorykh klassakh funktsiy [On the error of quadrature formulas on some classes of functions]. KazGNU im. al' – Farabi, seriya Matematika. Mekhanika. Informatika - Bulletin of al-Farabi Kazakh State National University. Mathematics. Mechanics. Computer Science Series, Vol. 22, No. 3, 19 - 25. [In Russian]
8. Utesov A.B. (2001). Zadacha vosstanovleniya funktsiy i integralov na obobshchennykh klassakh i reshenij uravneniya teploprovodnosti [The problem of recovering functions and integrals on generalized classes and solutions of the heat equation]. Cand. Sci. (Phys.– Math.) Dissertation, Almaty. [In Russian]

ЖАЛПЫЛАНҒАН СОБОЛЕВ КЛАСЫ ФУНКЦИЯЛАРЫН «КОМПЬЮТЕРЛІК (ЕСЕПТЕУШІ) ДИАМЕТР» ҚОЙЫЛЫМЫ АЯСЫНДА ОПТИМАЛДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

УТЕСОВ А.Б.^{1*}, ТУРАРОВ Ж.², БАЗАРХАНОВА А.А.³

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Техникалық университет, Кайзерслаутерн, Германия

³Назарбаев университет, Астана, Қазақстан

*e – mail: adilzhan_71@mail.ru

Аңдатпа. Бұл жұмыста функцияларды оптималды жуықтау және оптималды есептеу агрегатының шектік қателігін табу есептерінің шешімдері жалпыланған көпөлшемді Соболев класында жататын, қалыптастыруға тиісті f функциясын одан алынған N көлемдегі сандық мәлімет қарастырылып отырылған класта анықталған сызықтық функционалдарының мәндері болатын жағдайда берілген. Осы жұмыстың өзекті екені келесі жайттармен қамтамасыз етілген: біріншіден, F функционалдық класына тиесілі функцияларды сызықтық функционалдардың мәндері бойынша құрылатын есептеу агрегаттарымен қалыптастыру есептеріндегі есептеу агрегаттарының жиыны барлық мүмкін ортонормаланған жүйелерге сәйкес Фурье қатарларының дербес қосындыларын, сызықтық диаметрлер мен ортодиаметрлерде, сонымен бірге, greedy алгоритмдерде қолданылатын барлық жуықтау қосындыларын қамтып кететін жеткілікті дәрежеде кең жиын болады; екіншіден, f функциясы туралы сандық мәліметті есептеу кейбір сирек жағдайларда ғана мүмкін болады. Сол себепті де оптималды есептеу агрегатының класс функцияларын қалыптастыруда пайда болатын қателігінің дәл ретін сақтайтын және реті бойынша жақсармайтын шектік қателігін табу есебі жуықтаулар теориясы мен сандық анализдің маңызды есептері қатарынан орын алады; үшіншіден, оптималды есептеу агрегатының шектік қателігін табу есебі осы уақытқа дейін тегістігі жалпыланған Соболев функционалдық кластарында зерттелмеген.

Түйін сөздер: компьютерлік (есептеуші) диаметр, сызықтық функционал, есептеу агрегаты, қалыптастыру қателігінің дәл реті, шектік қателік, жалпыланған Соболев класы.

**ОПТИМАЛЬНОЕ ВОССТАНОВЛЕНИЕ ФУНКЦИЙ ИЗ ОБОБЩЕННЫХ
КЛАССОВ СОБОЛЕВА В РАМКАХ ПОСТАНОВКИ
«КОМПЬЮТЕРНЫЙ (ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫЙ) ПОПЕРЕЧНИК»**

УТЕСОВ А.Б.^{1*}, ТУРАРОВ Ж.², БАЗАРХАНОВА А.А.³

¹*Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан*

²*Технический университет, Кайзерслаутерн, Германия*

³*Назарбаев университет, Астана, Казахстан*

*e – mail: adilzhan_71@mail.ru

Аннотация. В данной работе решены задачи восстановления функций и нахождения предельной погрешности оптимального вычислительного агрегата в случае, когда числовая информация объема N о восстанавливаемой функции f , принадлежащей обобщенным многомерным классам Соболева, снимается с линейных функционалов, определенных на рассматриваемых классах. Актуальность настоящей работы обусловлена следующими факторами: во – первых, задача восстановления функций из функционального класса F вычислительными агрегатами, построенными по значениям линейных функционалов привлекательна тем, что вычислительные агрегаты образуют достаточно широкое множество, содержащее все частичные суммы рядов Фурье по всевозможным ортонормированным системам, а также все конечные суммы приближения, использующиеся в ортопоперечниках, линейных поперечниках и жадных алгоритмах; во – вторых, вычисление числовой информации о функции f , за редкими исключениями, не может быть точным. Поэтому, нахождение предельной погрешности оптимального вычислительного агрегата, сохраняющей точный порядок погрешности восстановления функций из классов и неувеличиваемой по порядку, является важной задачей в теории приближений и численном анализе; в – третьих, ранее задача нахождения предельной погрешности оптимального вычислительного агрегата не изучалась на функциональных классах Соболева с обобщенными гладкостями.

Ключевые слова: компьютерный (вычислительный) поперечник, линейный функционал, вычислительный агрегат, точный порядок погрешности восстановления, предельная погрешность, обобщенный класс Соболева.

ГТМАР 27.01.45.

«БҮТІН САНДАРДЫҢ БӨЛІНГІШТІГІ» ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША ОЛИМПИДАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ

СЕЙЛОВА Р.Д. [0000-0002-4666-8001]*, ТҰРЖАН А.Т. [0000-0002-7404-989X]

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

**e-mail: roza_seilova@mail.ru*

Аңдатпа. Қазіргі таңда мектептерде олимпиадалық есептерді шешу үлкен маңызға ие. Мұндағы негізгі мақсат – оқушының интеллектуалдық қабілетін дамытумен қатар, математикалық қабілеттерін өз ортасында қолдануға үйрету. Ұлы математик К. Гаусс айтқандай: «Математика – ғылымдардың патшасы», - десек, «сандар теориясы – математиканың патшасы». Осы орайда, сандар теориясы бөлімі бойынша математика олимпиадаларындағы маңызды тақырыптардың бірі бүтін сандардың бөлінгіштігі болып саналады. «Бүтін сандардың бөлінгіштігі тақырыбы» математикалық олимпиадаларда жиі кездесетін, маңызды тақырыптардың бірі.

Олимпиадаға қатысушы оқушылар үшін өздігінен оқу, тапсырмалар үлгісі арқылы есепті түсіну үлкен маңызға ие. Кез келген уақытта, мұғалім оқушыларға кері байланыс бере алмауы мүмкін, Ал мұндай жағдайларда, әдістемелік құралдар, тапсырмалар үлгісі бар жинақтар оқушыларға таптырмас құрал. Оларды шешу үшін дәлелдеу, ойлау қабілеті қажет. Сондықтан мектеп математикасының дәстүрлі курсы үйірме сабақтары, элективті пәндер арқылы кеңейту керек, мұнда сандардың қасиеттерін зерттеуге көбірек уақыт бөлу керек. Бұл мақалада бүтін сандарды қалдықпен, қалдықсыз бөлу есептерін шешу әдістері, толық шешу үлгісімен нақты мысалдар келтіріледі. Оқушылардың есепті түсінгендігін білу үшін, алған білімді бекіту ретінде, оқушының өзіндік жұмыс жасауына тапсырмалар берілген. Тапсырмалар сыныптар бойынша күрделілігіне, оқушылардың түсіну деңгейіне қарай құрастырылды.

Түйін сөздер: бүтін сандардың бөлінгіштігі, қалдық, қалдықпен бөлу, толымсыз бөлінді, қалдықсыз бөлу, Евклид алгоритмі, ең үлкен ортақ бөлгіш, жай және құрама сандар, көбейткіштерге жіктер, канондық жіктелу.

Олимпиадалық есептерді ұтымды шеше білу оқушының математикалық қабілетінің жоғары деңгейінің бірі болып табылады. Олимпиадаларды өткізудегі негізгі мақсат жеңімпазды анықтау емес, оқушылар арасында математикалық интеллектуалды орта қалыптастыру. Осындай ортаны көп жерде қалыптастыру үшін де оқушыларды олимпиадаға дайындау жүйелі өтуі қажет. Бұл ретте, оқушының өздігінен дайындық жасай алуы да маңызға ие.

Алғашқы уақыттан олимпиадалар оқушының мектепте білімін арттыруға қызығушылығын арттыру үшін өткізілетін болса, жыл өткен сайын математикалық олимпиадалар оқушы мен мұғалім үшін нағыз шығармашылық байқауға айналуға да мүмкін.

дегеніміз, ондағы негізгі жетістік - белгілі бір тақырып бойынша алынған білім көрсеткіші емес, оның берілген уақытта логикалық ойлауымен есеп шешімін құрастыра алуында.

Сандар теориясының негізгі мақсаты бүтін сандардың қасиеттерін қарастыру болып саналады. Ал, бұл теорияның маңызды есептері санның бөлінгіштігін білумен тығыз байланысты.

Сандар теориясы математиканың ертеден келе жатқан бөлімдерінің бірі. Сандар теориясы бүтін сандардың негізгі қасиеттерін қарастырады. Бүтін сандарды көбейту және бөлумен байланысты есептерден пайда болғандықтан, кейде оны жоғарғы арифметика деп атайды. Ұлы математик Гаусс осы себепті де, «Математика – ғылымдар патшасы, ал математиканың патшасы - арифметика» деп жазып қалдырған. Кез келген математикалық жарыстарда теориялық-сандық есептердің берілетіні заңды.

Қалдықсыз бөлу. Бүтін сандардың бөлінгіштік қасиеттері.

n – бүтін санын ($n \in \mathbb{Z}$) және m – натурал санын ($m \in \mathbb{N}$) алайық. Егер $n=mp$ теңдігі орындалатындай p ($p \in \mathbb{Z}$) саны табылса, n саны m санына қалдықсыз бөлінеді дейді, ал m санын n санының бөлгіші, p саны n санының еселігі дейді.

a , b – бүтін сандары және m – натурал саны үшін сандар қосындысының(айырымының), көбейтіндісінің қасиеттерін қарастырайық.

1. Егер a және b сандары m санына бөлінсе, онда $a+b$ және $a-b$ сандары да m санына бөлінеді.
2. Егер a және b сандары m санына бөлінсе, онда кез келген бүтін k және l сандары үшін $ak+bl$ саны m санына бөлінеді.
3. Егер a саны m санына бөлінсе, ал b саны m санына бөлінбесе, онда $a+b$ және $a-b$ сандары да m санына бөлінбейді.
4. Егер a саны m санына бөлінсе, ал m саны $k \in \mathbb{N}$ санына бөлінсе, онда a саны k санына да бөлінеді.
5. Егер a саны m санына бөлінсе, ал b саны m санына бөлінбесе, онда ab саны m санына бөлінеді.
6. Егер a саны $(m, k) = 1$ болатындай, m және k сандарының әрқайсысына бөлінсе, онда a саны mk көбейтіндісіне бөлінеді.
7. Егер a саны m санына бөлінсе, ал ak саны, кез келген $k \in \mathbb{N}$ үшін, mk санына бөлінеді.
8. Егер ab саны m санына бөлінсе және b саны m санымен өзара жай болса, онда a саны m санына бөлінеді.

1-қасиеттің дәлелдеуін қарастырайық.

Дәлелдеуі: Егер a және b сандары m санына бөлінсе, онда $a=mp$, $b=qm$ болатындай $p \in \mathbb{Z}$, $q \in \mathbb{Z}$ сандары табылады.

Осыдан шығатыны,

$$a + b = mp + mq = (p + q)m,$$

$$a - b = mp - mq = (p - q)m.$$

$p+q$ және $p-q$ сандары бүтін болғандықтан да, $a+b$ және $a-b$ сандары да m санына бөлінетіні шығады. Қасиет дәлелденді.

Мысал-1. $3n+2$ және $8n+3$ сандары $p \neq 1$ натурал санына бөлінеді. p санын табыңыз.

Шешімі. $3n+2$ және $8n+3$ сандары p санына бөлінетіндіктен, $8 \cdot (3n + 2) - 3 \cdot (8n + 3) = 7$ саны да p санына бөлінуі қажет. Бірақ, 7 санына бөлінетін жалғыз натурал сан ($p \neq 1$) 7 саны ғана. Демек, $p = 7$. Мысалы, $n=4$ болғанда, 7-ге бөлінетін 14 және 35 сандарын аламыз.

Жауабы: $p = 7$

Жай және құрама сандар.

Егер $p > 1$ натурал санының, өзі мен 1 санынан басқа, оң бүтін бөлгіштері болмаса, p натурал саны жай сан деп аталады. Анықтамадан шығатыны, егер p және p_1 жай сандар болып және p саны p_1 санына бөлінсе, онда $p = p_1$. Бұдан бөлек, кез келген натурал сан үшін оның 1-ден өзге ең кіші оң бөлгіші жай сан болады.

$n > 1$ натурал саны құрама сан деп аталады, егер оның, өзінен және 1 санынан басқа, кем дегенде бір оң бөлгіші болса.

1 саны жай сан да, құрама сан да емес.

Мысал-2. $a = 4 \cdot 16^{12} - 2^{40}$ саны 33-ке бөлінетінін дәлелдеңіз.

Шешімі. $4 \cdot 16^{12} - 2^{40} = 2^2 \cdot 4^{48} = 2^{50}$. Демек,

$$a = 2^{50} - 2^{40} = 2^{40}(2^{10} - 1) = 2^{40}(2^5 - 1)(2^5 + 1) = 2^{40} \cdot 32 \cdot 33.$$

Осыдан шығатыны, a саны 33-ке бөлінеді.

Мысал-3. $a = 8n^2 + 10n + 3$ саны кез келген n натурал саны үшін құрама сан болатынын дәлелдеңіз.

Шешімі. a саны кез келген n натурал саны үшін құрама сан болады. Себебі, $a = 8n^2 + 10n + 3 = (2n + 1)(4n + 3)$, мұндағы $2n+1$ және $4n+3$ 1-ден өзге натурал сандар.

Натурал сандардың канондық жіктелуі

n натурал санының екі натурал санның ab көбейтіндісі түрінде берілуі *көбейткіштерге жіктелуі* деп аталады. Санның жай сандардың көбейтіндісі түрінде жазылуы *жай көбейткіштерге жіктелуі* деп аталады.

$n > 1$ бүтін санының канондық жіктелуі деп n санының мына түрде берілуін айтамыз:

$$n = p_1^{k_1} \cdot p_2^{k_2} \cdot \dots \cdot p_s^{k_s},$$

мұндағы, p_1, p_2, \dots, p_s - қос-қостан әртүрлі жай сандар, ал k_1, k_2, \dots, k_s - натурал сандар.

Натурал санның бөлгіштерінің саны

Теорема. n натурал санының жай көбейткіштерге канондық жіктелуі $n = p_1^{k_1} \cdot p_2^{k_2} \cdot \dots \cdot p_s^{k_s}$ болсын. Онда n санының, 1 саны мен өзінен басқа, натурал бөлгіштерінің $\tau(n)$ саны мына формуламен өрнектеледі:

$$\tau(n) = (k_1 + 1) \cdot (k_2 + 1) \cdot \dots \cdot (k_s + 1).$$

Дәлелдеуі. n натурал санының кез келген бөлгіші $d = p_1^{m_1} \cdot p_2^{m_2} \cdot \dots \cdot p_s^{m_s}$ түрінде болады, мұндағы $m_i - 0 \leq m_i \leq k_i, \dots, 0 \leq m_s \leq k_s$ шартын қанағаттандыратын бүтін сан. d санының әрбір бөлгішіне сәйкесінше реттелген m_1, m_2, \dots, m_s сандарын, және керісінше, қоюға болады. Бұл жиынтықтағы бірінші позиция $k_1 + 1$ тәсілмен, екіншісі $k_2 + 1, \dots$, соңғысы $k_s + 1$ тәсілмен толықтырыла алады. Алғашқы екі позицияны $(k_1 + 1) \cdot (k_2 + 1)$ тәсілмен толтыруға болады. Әрі қарай математикалық индукция әдісі арқылы әртүрлі $(k_1 + 1) \cdot (k_2 + 1) \cdot \dots \cdot (k_s + 1)$ тәсілмен, яғни

$$\tau(n) = (k_1 + 1) \cdot (k_2 + 1) \cdot \dots \cdot (k_s + 1).$$

Теорема дәлелденді.

Мысал-4. 1440 санының барлық бөлгіштерінің санын, оның ішінде 1 санын және санның өзін қоса алғанда, табыңыз.

Шешімі. 1440 санының канондық жіктелуін жазамыз. $1440 = 5 \cdot 288 = 5 \cdot 9 \cdot 32$, онда

$$1440 = 2^5 \cdot 5^1 \cdot 3^2.$$

Осыдан шығатыны, $\tau(n) = (5 + 1) \cdot (2 + 1) \cdot (1 + 1) = 36$.

Жауабы: 36.

Қалдықпен бөлу

Барлық бүтін a саны бүтіндей m санына бөліне бермейді. a санын b санына бөлгенде артық қалатын сан бөлгіш b санынан аспайды: $a = qb + r$, $0 \leq r < b$. Мұндағы q саны *толымсыз бөлінді* деп аталады. Бөлінгіш және толымсыз бөлінді мен бөлгіштің көбейтіндісінің r айырмасы *қалдық* деп аталады. Егер қалдық нөлге тең болса, a саны b санына бөлінеді(қалдықсыз).

Мысал-5. $a = 2^{2022} + 3^{2002}$ саны берілген. a санының соңғы цифрын және a санын 11-ге бөлгендегі қалдықты табыңыз.

Шешімі. a санының соңғы цифрын табайық. 2^k санының соңғы цифрлары әр төрт цифрмен қайталанып аяқталады($2^1 = 2$, $2^2 = 4$, $2^3 = 8$, $2^4 = 16$, $2^5 = 32$, $2^6 = 64$, ...). Осыған байланысты 2^{2002} –нің соңғы цифры 2^2 –нің соңғы цифрындай, себебі $2002 = 4 \cdot 500 + 2$, яғни соңғы цифры 4 болады.

Осыған ұқсас, 3^{2002} –нің соңғы цифры 3^2 –нің соңғы цифрындай, яғни 9 болады.

Ізделінді a санының соңғы цифры, $4 + 9 = 13$ қосындысының соңғы цифрындай, яғни 3 болады.

a санын 11-ге бөлгендегі қалдықты табайық. 2^k түріндегі санның 11-ге бөлгендегі қалдықтары әр 10 сан сайын қайталанады. Сондықтан 2^{2002} –ін 11-ге бөлгендегі қалдық 2^2 –ін 11-ге бөлгендегі қалдықпен тең, $2002 = 10 \cdot 200 + 2$, яғни қалдық 4 болады.

Осыған ұқсас, 3^k түріндегі санның 11-ге бөлгендегі қалдықтары әр 5 сан сайын қайталанады. Сондықтан 3^{2002} –ін 11-ге бөлгендегі қалдық 3^2 –ін 11-ге бөлгендегі қалдықпен тең, $2002 = 5 \cdot 400 + 2$, яғни қалдық 9 болады.

Ізделінді, a санын 11-ге бөлгендегі қалдық, $4 + 9 = 13$ қосындысын 11-ге бөлгендегі қалдықпен тең болады, яғни 2 болады.

Евклид алгоритмі

Екі санның ең үлкен ортақ бөлгішін табу үшін үлкен санды кішісіне бөледі, егер нөлден өзге қалдық қалса, кіші санды қалдыққа бөледі; егер тағы да нөлден өзге қалдық қалса, бірінші қалдықты екіншісіне бөледі. Нөл қалдық қалғанға дейін амалды жалғастырады. Осы арқылы шыққан соңғы бөлгіш ең үлкен ортақ бөлгіштің өзі болады.

$$a = q_1 b + r_1 \quad (0 \leq r_1 < b),$$

$$b = r_2 q_2 + r_2 \quad (0 \leq r_2 < r_1),$$

.....

$$r_{n-1} = r_n q_{n+1} + r_{n+1} \quad (0 \leq r_{n+1} < r_n),$$

$$r_n = r_{n+1} q_{n+2}.$$

r_{n+1} саны a және b санының ең үлкен ортақ бөлгіші болып табылады.

Мысал-6. $\frac{a}{b}$ бөлшегі – қысқартылмайтын бөлшек ($a, b \in N$). Олай болса, $\frac{2a+b}{5a+3b}$

бөлшегі де қысқартылмайтын екендігін дәлелдеңіз.

Шешімі. $\frac{a}{b}$ бөлшегі қысқартылмайды, демек, $(a, b) = 1$. $5a+3b$ және $2a+b$ сандарының ең

үлкен ортақ бөлгішін табайық. Евклид алгоритмін қолдана отырып,

$$5a + 3b = 2 \cdot (2a + b) + a + b,$$

$$2a + b = 1 \cdot (a + b) + a,$$

$$a + b = 1 \cdot a + b$$

Осыдан, $d = (5a + 3b, 2a + b) = (2a + b, a + b) = (a + b, a)$.

Әрі қарай Евклид алгоритмі бойынша a және b санының ең үлкен ортақ бөлгіші табылады,

бірақ шарт бойынша $(a, b) = 1$. Осыдан $d = (a, b) = 1$ екендігі шығады. Демек $\frac{2a+b}{5a+3b}$

бөлшегі қысқартылмайды.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үлгісі

1. a саны 3-ке еселі. a санын 12-ге бөлгенде қалдық 2 болуы мүмкін бе?

2. Евклид алгоритмін қолдана отырып, 5160 және 16920 сандарының ең үлкен ортақ бөлгішін анықта

3. Барлық бүтін n саны үшін

а) $n^5 - 5n^3 + 4n$ өрнегі мәнінің 120-ға бөлінетінін;

б) $n^2 - 3n + 5$ өрнегі мәнінің 121-ға бөлінетінін дәлелдеңіз.

4. $\frac{3n^3 - 8n^2 + 14n - 8}{3n - 5}$ бөлшегі қысқартылатындай, барлық n натурал сандарды

табыңыз.

5. Барлық бүтін оң n саны үшін $\frac{21n+4}{14n+3}$ бөлшегі қысқартылатын бөлшек екенін

дәлелдеңіз.

6. Жиынның барлық элементтерін табыңдар: $S = \left\{ x \in \mathbb{Z} \mid \frac{x^3 - 3x + 2}{2x + 1} \in \mathbb{Z} \right\}$.

7. $a^4 + 4b^4$ жай сан болатындай, барлық a, b бүтін оң сандарын табыңыз.

8. $p^2 + 11$ санының тек алты бөлгіші болатындай барлық p жай сандарын табыңыз.

9. $n > 1$ болатындай әрбір n бүтін саны үшін $n^5 + n^4 + 1$ саны жай сан емес екендігін дәлелдеңіз.

10. Егер p – жай сан және $p > 3$ болса, $p^2 - 1$ саны 24-ке бөлінетінін дәлелдеңіз.

Оқушыларды дамуы көп жағдайда оқыту процесінің түріне қарайды. Егер оқушы дайын ақпаратты алып, оны қабылдап, есте сақтап, кейін қолданса, мұндай оқытудың нәтижесі – алынған білімді еске түсіру ғана болмақ. Ал егер оқушы белсенді түрде мысалдар бойынша талдау, салыстырулар жүргізіп отырса, нәтиже – белсенді оқыту болмақ. Өз ойын негіздей алып отырса, оқушыда жалпы есептерді шешудің ұтымды жолдары және жекелеген есептерде өз жауабын нақтылай алу қабілеттері сақталады. Олимпиадаға қатысушы әр оқушыға бұл ең маңызды нәрсе.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Andreescu, T.; Feng, Z., Mathematical Olympiads: Problems and Solutions from around the World, 1999–2000, Mathematical Association of America, 2002. – P. 3-14.

2. Основные особенности системы подготовки учащихся к олимпиадам по математике - методическое пособие на тему: «Методы и формы работы учителя математики при подготовке учащихся к олимпиадам» для 5 – 9 классов- КГУ «Сокологоровская средняя школа» 2014 г – 46 с. <https://www.azbyka.kz/files/pdf/932/932.pdf>

3. Лебедева С. В. Олимпиадная математика: учебно-методическое пособие для студентов, обучающихся по направлению подготовки педагогическое образование, профиль – математическое образование/ С. В. Лебедева. – Саратов, 2019. – 82 с. <https://obuchalka.org/20191224116667/olimpiadnaya-matematika-uchebno-metodicheskoe-posobie-dlya-studentov-lebedeva-s-v-2019.html>

4. Н. Л. Семендяева, М. В. Федотов, Олимпиадная математика. Задачи на целые числа с решениями и указаниями, Москва Лаборатория знаний, 2020 – 274 с. <https://ru.djvu.online/file/DRPxUO979T7LH>

5. Justin Stevens, Olympiad Number Theory Through Challenging Problems, Third edition, 2013. – 129 p. <https://s3.amazonaws.com/aops-cdn.artofproblemsolving.com/resources/articles/olympiad-number-theory.pdf>

6. Konrad Pilch, Number Theory in Problem Solving, April 7, 2016. – 23 с.
<http://www.its.caltech.edu/~kpilch/olympiad/NumberTheory-Complete.pdf>

References

1. Andreescu, T.; Feng, Z., Mathematical Olympiads: Problems and Solutions from around the World, 1999–2000, Mathematical Association of America, 2002. – P. 3-14
2. The main features of the system of preparing students for Olympiads in mathematics - a methodological guide on the topic: "Methods and forms of work of a mathematics teacher in preparing students for Olympiads" for grades 5 – 9 - KSU "Sokolgorovskaya secondary School" 2014 – 46 p
<https://www.azbyka.kz/files/pdf/932/932.pdf>
3. Lebedeva S. V. Olympiad mathematics: an educational and methodical manual for students studying in the field of pedagogical education, profile – mathematical education/ S. V. Lebedeva. – Saratov, 2019. – 82 p. <https://obuchalka.org/20191224116667/olimpiadnaya-matematika-uchebno-metodicheskoe-posobie-dlya-studentov-lebedeva-s-v-2019.html>
4. N. L. Semendyaeva, M. V. Fedotov, Olympiad mathematics. Integer problems with solutions and instructions, Moscow Laboratory of Knowledge, 2020. – 274 p.
<https://ru.djvu.online/file/DRPxUO979T7LH>
5. Justin Stevens, Olympiad Number Theory Through Challenging Problems, Third edition, 2013. –129 p.
<https://s3.amazonaws.com/aops-cdn.artofproblemsolving.com/resources/articles/olympiad-number-theory.pdf>
6. Konrad Pilch, Number Theory in Problem Solving, April 7, 2016. – 23 с.
<http://www.its.caltech.edu/~kpilch/olympiad/NumberTheory-Complete.pdf>

РЕШЕНИЕ ОЛИМПИАДНЫХ ЗАДАЧ ПО ТЕМЕ «ДЕЛИМОСТЬ ЦЕЛЫХ ЧИСЕЛ»

СЕЙЛОВА Р.Д., ТҮРЖАН А.Т.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

**e-mail: roza_seilova@mail.ru*

Аннотация. В настоящее время в школах большое значение имеет решение олимпиадных задач. Основная цель учителя - научить ученика использовать свои математические способности и помочь развивать интеллектуальные способности. Еще великий математик К. Гаусс отметил: «Математика – царица наук, а

теория чисел - царица математики». Одной из важных и часто встречающихся тем на олимпиадах по математике по разделу теория чисел считается делимость целых чисел.

Большое значение для учащихся, участвующих на математических олимпиадах, имеет самостоятельное изучение темы, а также понимание решений задач через конкретные примеры. Учитель не всегда может быть с учащимся в контакте, в таких случаях незаменимым инструментом для учащихся являются методические пособия, наборы с образцами заданий. Для их решения требуется умение доказывать, умение рассуждать. Поэтому традиционный курс школьной математики следует расширить за счет занятий кружка, факультативов, где больше времени необходимо выделить на изучение свойств чисел. В данной статье приводятся методы решения задач деления целых чисел с остатком, без остатка, конкретные примеры с полной моделью решения. Для того чтобы учащиеся поняли задачу, в качестве закрепления полученных знаний даны задания на самостоятельную работу учащегося. Задания были составлены по классам в зависимости от сложности, уровня понимания учащимися.

Ключевые слова: делимость целых чисел, остаток, деление с остатком, деление без остатка, алгоритм Евклида, наибольший общий делитель, простые и составные числа, деления на множители, каноническое разложение.

SOLVING OLYMPIAD PROBLEMS ON THE TOPIC «DIVISIBILITY OF INTEGERS»

SEILOVA R.D.*, TURZHAN A.T.

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov

**e-mail: roza_seilova@mail.ru*

Abstract. Currently, the solution of Olympiad tasks is of great importance in schools. The main goal here is to teach the student to use his mathematical abilities in his environment, as well as to develop his intellectual abilities. As the mathematician K. Gauss said: "Mathematics is the king of sciences," he says, "number theory is the king of mathematics." In this regard, the divisibility of integers is considered one of the important topics in mathematics Olympiads in the number theory section. "The topic of divisibility of integers" is one of the most frequently encountered, important topics at mathematical Olympiads.

Of great importance for students participating in the Olympiad is independent reading, understanding the task through examples of tasks. At any time, the teacher may not give students feedback, and in such cases, methodological manuals, sets with sample assignments are an indispensable tool for students. This article provides methods for solving problems of dividing integers with remainder, without remainder, specific examples with a complete solution model. In order for students to understand the task, tasks for independent work of the student are given as consolidation of the acquired knowledge. The tasks were compiled by class, depending on the complexity, the level of understanding of the students.

Keywords: divisibility of integers, remainder, division with remainder, division without remainder, division without remainder, Euclid's algorithm, greatest common divisor, prime and composite numbers, division by multipliers, canonical decomposition.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

IRSTI 16.01.09

**RESEARCHES OF AKHMET BAITURSYNULY AND LINGUISTIC PARADIGM
OF THE 21st CENTURY**

SADIROVA K.K. ¹[0000-0001-6092-8191], **KARABAEV M.I.** ² [0000-0002-4733-3158]

AREBAYEV G.T. ³ [0000-0002-2949-330X]

^{1,3}K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

²Bashkir State University, Ufa, Russia

e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru, gala.com.93@mail.ru, munir.karabaev@yandex.ru

Abstract. The article analyzes the researches of teacher-scientist A.Baitursynuly and identifies the continuity of his conclusions on language issues with the main ideas of linguistic paradigm of the XXI century. The authors point out that his researches created Kazakh linguistic paradigm at the beginning of the 20th century, namely a model of synchronous description of the Kazakh language. It is proved that the scientist's researches gave orientations to later scientists to carry out their research, encouraged them to find, identify, describe unsolved scientific problems in these works. He justifies his conclusion by T.Kuna's definition of paradigm. It is determined that A.Baitursynuly's ideas correspond to the terms of F. de Saussure «*language, language ability, word, speech act*», some of the scientist's conclusions characterize the problems of psycholinguistics, linguopragmatics. The article also analyzes the meaning of the use of the terms *speech, word, language, speech production*. The empirical base of A.Baitursynuly's works is described, it is indicated that the differences between language concepts and terms are defined on the basis of specially selected texts. The main results were obtained by quoting specific excerpts from his scientific works and analyzing them in connection with the language problems of the 21st century.

Key words. Language, word, speech, paradigm, Akhmet Baitursynuly, linguopragmatics, psycholinguistics.

Introduction. The history of linguistics, like the history of science as a whole, has its own logic and stages of development, it changes in accordance with the change of time, technology, human needs, science approaches, science purposes. Scientific research paradigms also shift.

It is true that A.Baitursynuly's and K. Zhubanov's works are the origins of Kazakh linguistics. These works were recognized as «normal science» (establishing certain facts, comparing facts and theories, developing a new theory) among scientists for many years and continued on the basis of sustainable and practical action. A.Baitursynuly's following works taught students basic concepts and terms of linguistics: three-volume book «Тіл - құралы», the books «Ädebiet tanytқыш», «Oqu құралы. Qazaqşa alifba. 1-ші кітап», the works «Baianşy. Qazaq mūğalımdarı üşın», «Тіл жүмсар. Сөйлеу, оқу,

jazu tılın jūmys täjribesı arqyly tanytatyn 1-kıtaby». These works served as guides for scientists who came to linguistics later to conduct their researches and motivated them to find, identify and describe unsolved scientific problems in these manuals. Therefore, in this article we will analyze the researches of teacher-scientist A. Baitursynuly in connection with linguistic paradigm of the XXI century and try to determine the relationship of his thoughts with general linguistic conclusions.

Methodology. In our research, we used methods of comparison and analysis to determine relationships between the main findings in the works of Akhmet Baitursynuly and ideas related to the problems of language, word, speech in modern linguistics. Akhmet Baitursynov's works from the collection «Qazaq tıl bilimınıñ мәseleleri» were taken as the research materials.

Results. Long-term recognition of the problem and method of research among scientists and their openness to use by later scientists, more precisely, the discovery of problems waiting new solutions, is considered as a paradigm, in the words of T. Kuhn, who wrote the work «The Structure of Scientific Revolutions». According to him, a paradigm is a model of setting and finding a solution to a scientific problem, recognized by all scientists for a certain period of time [1]. Based on this, we can say that A. Baitursynuly's works created the structural paradigm of language research. At the same time, we can say that this paradigm was in continuity with the paradigm of the world language science, which served science until the end of the 20th century and the beginning of the 21st century. What is our motivation for it? In this period, Ferdinand de Saussure's conclusion regarding the dichotomy of «language and word» was recognized. He proved that «the combination of language and language ability is speech action, language is a social phenomenon, and language ability has individual nature, opposing word and speech action, speech action is the ability of thoughts to come out through language, and word (speech) is the result of speech action» [2]. A. Baitursynuly has a similar conclusion. In particular, he writes: «*Although the Kazakh language is common to everyone in the Kazakh community, not everyone uses it in the same way. Everyone uses each word in his own way, consumes it in his own way. Everyone uses different words not only in a conversation where he expresses his whole opinion, but also in a monologue. For example, someone says «Are you safe?», another one «Are you sane?» or «How are you?», «Are you in a good mood?», everyone has the same goal - to know how is it going, but everyone uses different words and asks in his own way» [3, 254]. Or «*Words have signs, language signs that identify them. That sign is the result of everyone's habit of using words in his own way. Although everyone has their own traditions, those traditions cannot exceed general wording traditions and conditions» [3, 243]. By the statement that although everyone has his own traditions, those traditions cannot exceed the general wording traditions and conditions, everyone uses and consumes each word in his own way / everyone has his own traditions**

we can say that this conclusion corresponds to the individual language ability, and the statement that *the Kazakh language is common to everyone in the Kazakh community /those traditions cannot exceed the general wording traditions and conditions* corresponds to the social nature of the language.

It is known that the development of any science has internal and external factors. One of the internal factors is the empirical base of scientific research. It is divided into analytical and experimental. The materials in the works of A. Baitursynuly are distinguished as analytical, i.e. teacher-scientist explains concepts and terms of linguistics based on specially selected texts. For example, in the 1st language guide book of «Тіл-құрал» on the topic «Speech and sentence» the explanation is given as follows: «Earth is not satisfied with swallowing, fire is not satisfied with firewood, ears are not satisfied with hearing, man is not satisfied with thoughts, wolf is not satisfied with sheep. There are 5 sentences in this **speech** (distinguished by us - S.K.). There is a grove along the Volga, there is a grove full of groves, there is a bridle for a galloping horse, there is a sow to cut it, there is a hammer for a som iron, there is an orda for a proud-hearted. This speech contains 6 **sentence words** (separated by us – S.K.). It can be seen from the above two speeches that there are several sentences in one speech» [3, 16]. At this point, we would like to draw attention to the scientist's use of speech, sentence word. The term *speech* is repeated in the content of the scientist's research: parts of speech (noun, dependent form (individual, common dependence), adjective, numeral, pronoun, verb (verbs, moods, preposition, pronoun, adverb, conjunctions, interjections) [3, 52], it seems that *word classes* are given with this phrase, which can be proved by the scientist's conclusion on page 163: «*In the above example sentences, all parts of speech turned out to be subject*». But scientist used the term word classes in the title of the topics *subject word classes* (p. 159), *predicate word classes* (p. 165), and at this point we have a question: «what does he mean by the phrase *parts of speech?*», when we *speak*, we *talk* about something in its secret, its nature, its purpose, its essence (p. 158), based on the conclusions that *speech melodiousness* is the sound of the sentences in the speech that is pleasant to the ear (p. 293), we think that the term «speech» is used in the sense of the act of *forming words* or *speech production*. Because scientist points out «... *not everyone can do the work of making words out of words*» (p. 242), «there are two types of expressions: one is bare, the other is visible. *No matter who we talk to, we can speak*» (p. 336).

Discussion. The opinion that linguistic paradigm of the 21st century has changed from the structural paradigm to the anthropocentric paradigm has been established in scientific researches, and in the previous paradigm, the goal was to «study language for the sake of language», and in the later paradigm, it was focused on «the study of language to know a person».

There are 24 directions of the anthropocentric paradigm. Among them there are well-established and recognized directions (cognitive linguistics, linguo-cultural studies, ethnolinguistics, linguo-conceptology, communicative linguistics, linguo-pragmatics, functional grammar, intercultural communication, corpus linguistics, psycholinguistics, discursology, etc.) and directions have not established yet (biolinguistics, neolinguistics, linguistic paleontology, legal linguistics, etc.) If we compare the thoughts of Akhmet Baitursynuly with the nature of the research subject of these linguistic directions, we can find some similarities. For example, the idea of defining the task of language: «*The task of the language is to be able to speak as much as the mind perceives, as much as the imagination hints at and as much as the mind is satisfied*» (p. 242) or «*to organize the inner opinion, imagination, state of mind, to harmonize its logic, aspect and schedule, to express them through words*» (p. 252). *The meaning of speech* is to express thought to someone. The goal of the speaker is to explain *whole thought* to the listener. *To define thought*, it is necessary to get the necessary words for it (p. 173). The terms *imagination, mind, opinion, thought* used by scientist in these conclusions are psychological terms, which are used in modern psycholinguistics to explain the mechanisms of word formation, describe the processes before the language «covering» of thought or message. If the research subject of psycholinguistics is to consider language as a psychological phenomenon, we can find this idea in the research of A. Baitursynuly.

We can also recognize the idea connected with the direction of linguopragmatics, that studies the relationship and conditions of language units usage in a real communicative-pragmatic space. Scientist writes: «*The speaker does not speak for himself. He speaks for others. Therefore, it is necessary to express his thought in a way that others can easily understand it. For that, the speaker should be able to use the spoken language well*» (p. 254).

Conclusion. In conclusion, we will once again turn to scientist's words: «*Discipline, or science, is systematized knowledge. Systematic knowledge is also called a discipline or a science.*

Knowledge is systematized with the purpose of teaching and coordination with the purpose. Systematized knowledge is a subject (science) no matter what purpose it is systematized. Therefore, both the books systematized by scientists with the pure system of knowledge, and the textbooks systematized by teachers based only on the possibility of teaching belong to the subject group (for example: textbooks, subject books)» (p. 350).

If the works of Akhmet Baitursynuly formed the basis of the scientific research paradigm of his time, we can say that the nature of the research subject of today's linguistic paradigm of the 21st century was summarized in his thoughts.

References

- 1 Kun T.S. *Struktura nauchnykh revolyutsii (perevod s angliiskogo I.Z. Naletova)*. – М., 1975
psylib.ukweb.net/books/kunts01
- 2 de Sossyur F. *Trudy po yazykoznaniyu. Perevody s frantsuzskogo yazyka pod redaktsiei A.A.Kholodovicha*. М., 1977
- 3 Baitürsynұлы А. *Qazaq tıl biliminiñ мәseleleri. Qūrastyrған: Ǵ.Änes*. – Almaty: «Abzal-Ai» baspasy, 2013. – 640 bet

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫР ТІЛ ҒЫЛЫМЫ ПАРАДИГМАСЫ

САДИРОВА К.Қ.¹, КАРАБАЕВ М.И.², Ғ.Т. ӘРЕБАЕВ³

^{1,3} Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа, Башқұртстан, Ресей

e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru , gala.com.93@mail.ru, munir.karabaev@yandex.ru

Аңдатпа. Мақалада ағартушы-ғалым А.Байтұрсынұлының зерттеулеріне талдау жасалып, оның тіл мәселелеріне қатысты тұжырымдарының ХХІ ғасыр тіл ғылымы парадигмасындағы негізгі ой-пікірлермен сабақтастығы анықталған. Авторлар А.Байтұрсынұлының зерттеулері қазақ тіл ғылымының ХХ ғасыр басындағы парадигмасын, нақты айтқанда, қазақ тілін синхронды сипаттайтын модель құрғанын негіздейді. Оған дәлел сапасында ғалымның зерттеулерінің тіл ғылымына кейін келген ғалымдардың өз зерттеулерін жүргізуіне бағдар бергенін және кейінгі ғалымдардың бұл оқу құралдарында шешімін таппаған ғылыми мәселелерді табуына, оны анықтауына, сипаттауына түрткі болғандығын ұсынады. Өз ой-қорытындыларын Т.Кунның парадигмаға берген анықтамасымен дәйектейді. Ахмет Байтұрсынұлы идеяларының Ф.де Соссюрдің *«тіл, тілдік қабілет, сөз, сөз әрекеті»* терминдеріне қатысты ойларымен сәйкестігін анықтап, ғалымның кейбір пікірлерінің қазіргі тіл ғылымы парадигмасына енетін психолингвистика, лингвопрагматика бағыттарының зерттеу мәселелері сипатын дәл беретінін баяндайды. Сондай-ақ мақалада ғалымның *сөйлеу, сөз, тіл, сөз шығару* терминдерін қандай мағынада жұмсағанына талдау жасалған. А.Байтұрсынұлы еңбектерінің эмпирикалық базасына сипаттама беріліп, тіл ғылымы түсініктері мен ұғымын *арнайы мақсатта таңдалған мәтіндер* негізінде түсіндіруімен ерекшеленетіндігін көрсеткен. Негізгі нәтижелер ғалымның зерттеу еңбектерінен нақты үзінді келтіру және оны ХХІ ғасырдағы тіл мәселелерімен сабақтастыра талдау арқылы алынған.

Түйін сөздер. Тіл, сөз, сөйлеу, парадигма, Ахмет Байтұрсынұлы, лингвопрагматика, психоллингвистика.

ИССЛЕДОВАНИЯ АХМЕТА БАЙТҰРСЫНҰЛИ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ 21 ВЕКА

САДИРОВА К.Қ.¹, КАРАБАЕВ М.И.², Ғ.Т. ӘРЕБАЕВ³

^{1,3} Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

² Башкирской государственной университет, Уфа, Башкортостан, Россия

e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru , gala.com.93@mail.ru, munir.karabaev@yandex.ru

Аннотация. В статье анализируются исследования педагога-ученого А.Байтұрсынұлы и определяется соответствие его выводов по вопросам языка с основными идеями парадигмы лингвистики XXI века. Авторы обосновывают, что исследования А. Байтұрсынова создали парадигму казахской языковой науки начала XX века, а именно модель синхронного описания казахского языка. В качестве доказательств, предполагается что исследования ученого дали ориентиры более поздним ученым для проведения своих исследований и побудили более поздних ученых найти, определить и описать научные проблемы, которые не были решены в этих учебных материалах. Свои выводы он обосновывает определением парадигмы Т. Куна. Определяется соответствие идеи Ахмет Байтұрсынұлы с терминами Ф. де Соссюра о «язык, языковая способность, слово, речевой акт» и сообщается, что некоторые суждения ученого точно характеризуют исследовательские проблемы психоллингвистики, лингвопрагматики. Также в статье анализируется значение терминов *речь, слово, язык, речевое производство*. Описана эмпирическая база произведений А.Байтұрсынұлы, указано, что отличия понятий науки о языке определяются на основе специально отобранных текстов. Основные результаты были получены путем цитирования конкретных выдержек из научных работ ученого и их анализа в связи с языковыми проблемами 21 века.

Ключевые слова: Язык, слово, речь, парадигма, Ахмет Байтұрсынұлы, лингвопрагматика, психоллингвистика.

IRSTI 16.21.31

FORMATION OF BASHKIR LANGUAGE ORTHOGRAPHY BASIC PRINCIPLES

KHUSAINOVA L.M. ¹[0000-0002-7571-8143], **ISSAKOVA S.S.** ² [0000 -0003-2986-8885]*

¹Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmullah

²Aktobe Regional University named after K. Zhubanov

**e-mail:* sabira-i@yandex.kz

Annotation. Orthography is the most popular branch of linguistics, since all native speakers of written speech feel the need for a set of uniform rules. The relevance of the problem under study is determined by insufficient development of issues of Bashkir writing history and spelling norms formation, in particular, the spelling principles, modern Bashkir literary language, need to systematize and generalize the existing research experience in this area. It is known that in improving the spelling process of certain language, study of historical experience is of great importance. In this study, authors attempted to systematize, generalize and supplement information on the formation of principles of orthography in Turkic studies in general and in Bashkir language in particular. Based on historical experience study, controversial issues in determining the basic principles of Bashkir orthography are identified and ways to solve them are proposed. The study is devoted to consideration of historical prerequisites for formation of the basic principles of modern Bashkir language, theoretical foundations study of letter-sound system, spelling of modern Bashkir language in comparison with data of other languages of Turkic languages using Cyrillic alphabet. The authors quite reasonably single out the following as the leading principles of modern Bashkir writing: phonetic and morphological, as additional ones are historical-traditional and differential, which are confirmed by actual materials.

Key words: Turkic writing, Bashkir linguistics, orthography, orthography principles, phonetic principle, morphological principle.

Introduction. The issue of orthography principles in Turkic languages was considered at First All-Union Turkological Congress in 1926, to which the sixth and seventh sessions were devoted. Speaking at one of them, L.V. Shcherba emphasized that combination of phonetic and etymological (morphological) principles would be the most correct for Turkic languages. “Practically the most correct thing for Turkic people would be combination of phonetic and etymological principles, combination is peculiar and different in each individual case, because there is no way to give general rules here. This is practical question, matter of life, and life must suggest the correct solution. The question of orthography is bitter and painful and must be developed in process of life experience and in each given case, in a given language and in these individual specific cases in its own way, in different ways. The main purpose of my report was not to get carried away with phonetic principle excessively. Not to abandon it at all, but not to get too carried away, because this can lead to great difficulties for the same business for which, at first glance, phonetic principle is intended – this would

make it difficult to learn to read and write and would make this training terribly meaningless and disgusting. Why do they make you write like that? Etymological principle makes sense of this matter and makes it understandable for children when properly formulated, it excites thinking, arouses interest. The reform of Russian orthography led to opinion among broad masses that orthography is such thing that you write as you like, and very serious people began to think so. Previously, scientists thought that this was just practical matter, vital, but, however, from the point of view of life, it is necessary to put forward position that one must be strong in spelling. This is socially absolutely necessary and follows from very simple things: it is, so to speak, thought about others, because it is difficult to read illiterate scripture, as if you were driving in light two-wheeled carriage on frozen road. So being strong in spelling requires social decency, respect for your neighbor's time. It is necessary to accustom in every possible way to this matter and try to make it not meaningless, but meaningful, and the way to this lies precisely in etymological principle" [Shcherba, 1957: 45 – 49].

In modern orthographies of Turkic literary languages, phonetic and morphological or phonetic-morphological are considered the main principles, for example, in Azerbaijani, Gagauz, Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz, Kumyk, Nogai, Tuvan, Khakass. In Altai, Bashkir, Tatar, Crimean Tatar, and Yakut languages, phonetic is considered the main principle. Morphological principle as the main one is considered in orthography of Uzbek [Ibragimov, 1973: 229], Turkmen [Azimov, 1959] languages. In later studies on Yakut orthography, pointing out the significant role of phonetic, morphological principles in historical development, they also single out etymological, conditional, transcriptional, quotation principles. Phonetic and morphological principles determine spelling of native Yakut words and phonetically assimilated, borrowed words that have become roots, "citation principle is spelling of borrowings basics from Russian and through it, which have not undergone phonetic development" [Vasilyeva, 2013: 162]. Under term "citation principle" N.M. Vasiliev, following L.V. Zinder considers "preservation of writing original with complete coincidence of both languages alphabets and is recognized as unmotivated, since source language patterns are not patterns of borrowing language" [Zinder 1987: 101 – 91].

M.Z. Zakiev in Tatar language, in addition to phonetic, graphic, morphological, historical principles, highlights economy principle, essence of which lies in possibility of writing words in abbreviated form in order to save time and space. According to this principle, it is possible to fix complex or compound names of well-known organizations, associations, etc. In Tatar language, economy principle is observed when recording sounds that may lose their articulatory characteristics, for example, in word "su" in inlaut like and we hear the sound [y], but this is not reflected in writing

[Zakiev, 2017: 187 – 188]. In "Tatar Grammar" it is said that individual words are written according to differentiated principle [Tatar Grammar, 1995: 109].

In modern Turkic languages, phonetic principle remains the leading one, but other principles have become quite widespread. F.A. Ganiev, speaking about implementation of phonetic principle in Tatar language, gives examples that have been formalized in literary language without observing not only phonetic, but also morphological principle. So, when forming from the verbal roots-basics uky (read), tuky (the form of the imperative mood of the verb 'weave'), chuky (the form of the imperative mood of the verb 'peck') of the name of the action, there are no final vowels in the letter: uky - uku (reading) , tuky - tuku (weaving), chuky - chuku (pecking), which are not lost during pronunciation, i.e. phonetic principle “as we hear - so we write” is not fulfilled. According to morphological principle, final vowel must also be preserved, since it is included in root morpheme [Ganiev, 2010: 64 – 66; Ganiev, 2012: 20 – 23, Ganiev, 2013: 8 – 9]. All these examples are considered by M.Z. Zakiev as cases of recording on economy principle.

K.M. Musaev believes that in process of improving different languages orthography, correct definition of basic principle of spelling is of great importance, [Musaev, 1973: 16; 1993: 179]. In his opinion, the main, leading principle of Turkic literary languages' spelling is “phonemic or phonematic, in which not sounds, but phonemes are depicted in writing, phonematic composition of both root and affixal morphemes is preserved” [Musaev, 1973: 25, 27]. Phonemic principle requires phonemic composition transfer of morphemes and words in writing. K.M. Musaev considers it inappropriate to single out “phonetic-morphological” principle or “phonetic in combination with morphological”, which is declared in most spelling rules of Turkic languages as the leading principle. He advocates consistent implementation of phonemic principle, and in fact morphological one: “... each morpheme (root, prefix, suffix, affix) is always written the same way, regardless of its position in a word or sentence”, “phonemic principle, consistently eliminating phonetic shortcomings, will fix in Turkic orthographies and morphological principle based on it” [Musaev, 1973: 19, 22]. In his opinion, uniform orthography of each word is ensured precisely by phonemic principle, which underlies Turkic spellings, alphabets of which reflect composition of phonemes, and not language sounds [Musaev, 1973: 22 – 23]. He writes that there cannot and should not be a single principle for constructing spelling rules, since orthography is multifaceted, multifold and multi-tiered object that requires special consideration in each individual case [Musaev, 1973: 17].

Thus, in Turkic linguistics, when highlighting orthography principles, it is mainly about phonetic and morphological principles. Nevertheless, each language has its own specifics, therefore, when determining principles of writing, it is necessary to proceed primarily from practice of using

words of this language in writing.

Main part: methods: In Bashkir philologists' studies, as a rule, phonetic and morphological (morphematic) principles remain in center of attention, which really played significant role for Bashkir orthography in its historical development. At the same time, there are other principles in Bashkir orthography.

Results: So, A. Kharisov in article "Problems of New Orthography" writes that Bashkir orthography is based on at least three principles: phonetic, morphological, traditional (izhad instead of izhat, khokumat instead of khokomat) [Kharisov, 1963: 291].

N.Kh. Ishbulatov in book "Modern Bashkir language (system of Bashkir literary language norms)" considers phonetic (here also phonetic-graphic), morphological (here phonetic-morphological) and historical principles as the main principles of Bashkir language orthography [Ishbulatov, 1972: 144].

K.Z. Akhmerov in Bashkir language considers the following three principles as the main ones: phonetic, phonemic-morphological, historical-traditional. In addition to them, he writes that in Bashkir language there is also words spelling based on graphic and differentiation principles, which are additional [Akhmarov, 2012: 26 – 27].

Approved by Decree of Supreme Council Presidium of BASSR in October 1981 and current set of Bashkir language orthographic rules, it opens with definition of writing basic principles: phonetic, morphological and graphic [Aznagolov, 1998: 347].

According to authors of university textbook "Modern Bashkir language. Phonetics, graphics, spelling, orthoepy, basic concepts of grammar, morphemics, morphology, word formation" orthography principles are closely related to its functions. They consider the following spelling functions:

- 1) definition by letters of word sound composition: *kərək* - *kərəge*;
- 2) use of uppercase (capital) and lowercase letters: *batyr* - *Batyr*;
- 3) rules for continuous, separate and hyphenated spelling of words: *dırt möyөsh* - *dırtmөyөsh*, *tel, əzəbiət* - *tel-əzəbiət*;
- 4) word hyphenation rules: *ul-tyrysh*, *ulty-rysh*;
- 5) graphic abbreviations of words: *uram* - *ur.*, *auyl* - *a.* [Ishbulatov, Akhtamov, 2002: 86].

Discussion: When designating a sound in a letter with a specific letter, phonetic principle applies: "as we hear, so we write." The use of uppercase and lowercase letters is determined by lexical-syntactic principle. Continuous, separate and hyphenated spelling of words is based on lexical or lexical-morphological principle. The transfer of a word from a line to the next line occurs on the

basis of syllabic principle. Graphic abbreviation is based on letter-sound principle [Ishbulatov, Akhtamov, 2002: 86 – 87]. The following types are distinguished as Bashkir language main principles in this textbook: phonetic, morphological, historical (traditional), graphic, differentiatinal [Ishbulatov, Akhtamov, 2002: 88 – 90].

The authors of newer university textbook "Bashkir language" consider the following principles of Bashkir orthography: phonetic, morphematic, historical-traditional, differential, graphic [Bashkort tele, 2012: 160 – 164], the first two of which are used when writing native Bashkir words, and the rest three - when writing borrowings.

A.A. Yuldashev in "Grammar of the Modern Bashkir Literary Language" [GSBLYa, 1981: 74] writes that modern Bashkir spelling as a whole is based on phonetic principle, which provides a relatively accurate and easy-to-learn reflection of Bashkir language phonemic system. Along with it, morphological principle is widely used in Bashkir orthography, on which spelling of late borrowings from Russian language is based, as well as such phonetic phenomena as progressive and regressive assimilation of consonants (kon buyy [komβuyy] (whole day), un bish [umβish] (fifteen), et keshe [yeteɡeshe] (seven people), elision of vowels at the junction of words in the flow of speech, combined intonation into one syntagma-phrase (kara urman [karurman] (dense forest), stunning of some voiced consonants (Yakupov [yakupof], ijad [ijat] (creativity), positional modifications of the phonemes [i], [b], bordering on transition to other sounds (babai [baβay] (grandfather), Fəli [fəley] (male name).

Conclusion. Proceeding from fact that phonetic principle is adopted as the main principle, we will try to find out those rules that are based on morphological principle.

1. Spelling unstressed -o- / -ə-, -ы- / -e- before -p-. If -o- / -ə-, -ы- / -e- before -p- is preserved in basis of derivative words, then these sounds are written even if they are not pronounced: boyor - boyorok [boyrok] (order), айр - айрым [airym] (separately).

2. When attaching affixes -рак / -rək to stem ending in consonant phoneme, vowels -o- / -ə-, -ы- / -e- are added: təzərək [təzrək] (straighter), ozonorak [ozonrak] (longer).

3. Regressive assimilation: aldyngy [aldyңgy] (advanced), borongo [boroңgo] (old), tьbange [tүβəңge] (lower), tartyngy [tartyңky] (consonant), un ber [umβer] (eleven).

4. Separate spelling and hyphenated spelling of some compound words is fully consistent with morphological principle: argy yak [argyyak] (that side), ас yak [açyak] (lower side), bala sag [balasak] (childhood), bash kala [bashkala] (capital), ir-at [irat] (men).

5. Separate spelling of particles үк, үк: alfas yk [alfasuk] (as soon as they took it), әтер үк [әteβүk] (it was even said).

6. Spelling of interrogative particle -we / -me ikən: кайтканмы ikən [кайтканмикən] (whether he returned), kilgənme ikən [kilgənmikən] (whether he came).
7. Spelling of affixes in male surnames: Khəsəyenov [khəsənof] (Khusainov), Үәкупов [үәкупов] (Yakupov).
8. Vowel elision: кара urman [karuman] (dense forest), коро utyn [korutyn] (dry firewood).

As can be seen, there are few deviations from phonetic principle in favor of morphological one. Their number is increasing due to borrowings from other, primarily Indo-European languages, which are written in accordance with Russian orthography norms.

Historical (historical-traditional) principle of writing is observed when writing Arabic and Persian borrowings. Here we are talking about words whose spelling is difficult to interpret, they need to be remembered: һөкүмәт (state), физакәр (selfless).

Differential principle is designed to differentiate in writing words-paronyms (tugan (native) - tyugan (born), common nouns and proper names (zifa (beautiful) - Zifa (female name), phrases and compound words (ак кш (white bird) - аккш (swan), which are similar in pronunciation.

Graphic principle determines spelling of borrowed words, which, as a rule, entered Bashkir language through written speech and retained their orthography. The last principle partly performs the same functions as morphological and historical-traditional ones. Apparently, this was the reason for indicating same words in textbook on Bashkir language as examples of historical, traditional and graphic principles (ғәләм (universe), ғәилә (family), мағариф (enlightenment), рәссам (artist), фәһиғә (calamity) [Bashkort tele, 2012: 163 – 164] While studying the orthography issues of certain speech parts, we examined in more detail the manifestation of certain principles and found opportunity to combine graphic with the above types.

Thus, the leading principles of modern Bashkir orthography are phonetic and morphological, while historical-traditional and differential ones act as additional ones. Phonetic principle is determined by orthography of native Bashkir words and phonetically learned borrowed words. Morphological principle is designed to streamline orthography of words identical in morphemic composition, while we are talking about both native Bashkir words and borrowings. According to the historical and traditional principle, borrowed words are written that have retained their phonetic appearance. Differential principle performs a meaningful function.

References

1. Azimov P.A. Orthography of the Turkmen language: A brief guide. - Ashgabat: Turkmen State University, 1959. - 39 p.
2. Aзnаgоlоv R.G. Bashkort telenen spelling һyҗлеге. - Өфө: Башкортостан "Kitap" nәshriate, 1998. - 368 bit.
3. Bashkort tele, 2012 Bashkort tele. Yugary ugyu yorttarynyn philology faculties students erson dareslek. - Өфө: Kitap, 2012. - 616 bit.
4. Vasilyeva N.M. Formation and development of the Yakut spelling: Diss. ... cand. philol. Sciences. - Yakutsk, 2013. - 255 p.
5. Ganiev F. Tatar tele orthography seneң phonetic principles of turynda // Bashkortostan urkytyusyhy. - 2010. - No. 12. - 64 - 66-sy bittar.
6. Ganiev F. Tatar telespelling and phonetic principles // Magarif. - 2013. - No. 5 (927). - 8 - 9-sy bittar.
7. Ganiev F.A. Tatar tele spelling seneң phonetics principles of turynda // Modern problems of Bashkir and Turkic philology and philological education: Sat. materials of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 75th anniversary of Professor K.G. Ishbaeva. - Ufa: Gilem, 2012. - S. 20 - 23.
8. Grammar of the modern Bashkir literary language / Ed. ed. A.A. Yuldashev. - M.: Nauka, 1981. - 495 p.
9. Zakiev, 2017 Zakiev M.Z. Selected works in seven volumes. T. IV. Phonetic, lexical, grammatical categories and methods of their teaching. - Kazan: Magarif-Vakyt, 2017. - 511 p.
10. Zinder L.R. Essay on the general theory of writing. - L.: Science, 1987. - 112 p.
11. Ibragimov S. Orthography of the Uzbek language // Orthography of the Turkic literary languages of the USSR. - M.: Nauka, 1973. - S. 218 - 235.
12. Ishbulatov N.Kh. Khәzerge bashkort tele (әzәbi teldenң normalar systemһы). - Өфө: Bashkortostan kitap nәshriäte, 1972. - 144 bit.
13. Ishbulatov N.Kh., Akhtamov M.Kh. Khәzerge bashkort tele. Phonetics, graphics, spelling, orthoepy, grammaticann төp tәshәnsәlәre, morphemics, morphonology, һyҗyahalysh: кyu kullannmahy. - Өфө: Bashkort дәylәt Universities, 2002. - 324 bit.
14. Musaev K.M. Issues of development and further improvement of spellings of the Turkic literary languages of the Soviet Union // Orthographies of the Turkic literary languages of the USSR. - M.: Nauka, 1973. - S. 16 - 42.

15. Musaev K.M. Languages and writings of the peoples of Eurasia (a region of the former USSR). - Almaty: Gylym, 1993. - 240 p.
16. Tatar grammar. In three volumes. T. I. - Kazan: Tatar book publishing house, 1995. - 584 p.
17. Kharisov A. Әзәби күренештар. Башкорт әзәбиәте һәм әзәби теле мәсәләләре. - Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1963. - 310 bit.
18. Shcherba L.V. Selected works on the Russian language. – М.: Uchpedgiz, 1957. – 186 p.
19. Akhmarov K.Z. Башкорт яззуу тарихенән. - Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1972. - 134 bits; Өфө: Китап, 2012. - 184 bit.

БАШҚҮРТ ТІЛІ ОРФОГРАФИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

ХУСАИНОВА Л.М.¹, ИСАКОВА С.С.^{2*}

¹М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

* *e-mail:* sabira-i@yandex.kz

Аңдатпа. Орфография тіл біліміндегі ең қажетті салалардың бірі, өйткені барлық тіл сөйлермендері жазу барысында қалыптасқан ережелерді қажет етеді. Зерттеліп отырған мәселенің өзектілігі башқұрт тілі жазуының тарихы мен орфографиялық нормалардың қалыптасуына қатысты бірқатар сұрақтардың әлі жете зерттелмегендігімен айқындалады, атап айтқанда, қазіргі башқұрт әдеби тілінің орфографиялық принциптері, осы сала бойынша зерттелген жұмыстарды жүйелеу және нақтылау қажет. Белгілі бір тілдің орфографиясын жетілдіру процесінде тарихи тәжірибені зерттеудің маңызы зор екені анық. Ұсыналып отырған зерттеуде авторлар жалпы алғанда түркітанудағы және жеке алғанда башқұрт тіліндегі орфографиялық принциптердің қалыптасуы туралы мәліметтерді жүйелеуге, қорытындылауға және толықтыруға ұмтылыс жасаған. Тарихи тәжірибені зерттеу негізінде башқұрт тілінің негізгі орфографиялық принциптерін анықтау бойынша даулы сұрақтар анықталады және оларды шешу жолдары ұсынылады. Зерттеу қазіргі башқұрт тілінің негізгі орфографиялық принциптерінің қалыптасуының тарихи алғышарттарын қарастыруға, башқұрт тілінің әріптік-дыбыстық құрылысының теориялық негіздерін зерттеуге, қазіргі башқұрт тілінің орфографиясын кириллицаны қолданатын басқа түркі тілдерімен салыстыруға бағытталады. Авторлар қазіргі башқұрт тілі жазуының негізгі принциптері ретінде төмендегі принциптерді ұсынады: фонетикалық және морфологиялық, тарихи-дәстүрлі және дифференциалды. Аталған принциптер нақты тілдік материалдармен дәйектеледі.

Түйін сөздер: түркі жазуы, башқұрт тіл білімі, орфография, орфография принциптері, фонетикалық принцип, морфологиялық принцип

СТАНОВЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПОВ ОРФОГРАФИИ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

ХУСАИНОВА Л.М.¹, ИСАКОВА С.С.^{2*}

¹Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы

²Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

**e-mail:* sabira-i@yandex.kz

Аннотация. Орфография является наиболее востребованным разделом языкознания, так как потребность в своде единых правил испытывают все носители письменной речи. Актуальность исследуемой проблемы определяется недостаточной разработанностью вопросов истории башкирского письма и становления орфографических норм, в частности, принципов орфографии, современного башкирского литературного языка, необходимостью систематизации и обобщения имеющегося опыта исследований в этой области. Известно, что в процессе усовершенствования орфографии определенного языка огромное значение имеет изучение исторического опыта. В данном исследовании авторами предпринята попытка систематизировать, обобщить и дополнить сведения по становлению принципов орфографии в тюркологии в целом и в башкирском языке в частности. На основе изучения исторического опыта, выявлены спорные вопросы в определении основных принципов башкирской орфографии и предложены пути их решения. Исследование посвящено рассмотрению исторических предпосылок становления основных принципов современного башкирского языка, изучению теоретических основ буквенно-звукового строя, орфографии современного башкирского языка в сопоставлении с данными других языков тюркских языков, использующих кириллицу. Авторами вполне обоснованно в качестве ведущих принципов современного башкирского письма выделены следующие: фонетический и морфологический, в качестве дополнительных выступают историко-традиционный и дифференциальный, которые подтверждены фактическими материалами.

Ключевые слова: тюркское письмо, башкирское языкознание, орфография, принципы орфографии, фонетический принцип, морфологический принцип

GTAMP 16.21.61.

ЖАЛПЫҚОЛДАНЫСТАҒЫ СӨЗДЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ САЛАСЫНДА ТЕРМИНДЕНУ ЖОЛДАРЫ

КАРАГУЛОВА Б.С. ^[0000-0002-6425-6561], **ЖЕКЕЕВА А.Т.** ^[0000-0002-0058-9738]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: bkaragulova@mail.ru, agu_93.20@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада заманауи технологиялардың қарқынды дамуына байланысты, сондай-ақ ғылым, білім беру салаларының барлығы да ақпараттық құралдар арқылы жүзеге асуына байланысты қолданылатын тілдік единицалардың басымы ақпараттық технологияларды пайдалануға қатысты сөздер екендігі айтылып, сол ақпараттық технология саласындағы терминдерді жасау барысында терминжасам тәсілдері арқылы жалпықолданыстағы сөздердің терминдену жолдары сөз болады. Ғалымдар ұсынған классификацияға сәйкес, терминдерді құру тәсілдері ақпараттық технологиялар терминдерін құруда өз орнын алады. Әлем тілдері арасында жалғамалы тіл тобына жататын қазақ тілінде жаңа атау жасауда сөз тудырушы жұрнақтардың яғни синтетикалық тәсілдің, жалпы қолданыстағы сөздердің қайта жаңғыруы яғни семантикалық тәсілдің және сөзтіркесімнің яғни синтаксистік тәсілдің қолданылуы терминдерді құруға үлкен үлес қосатындығы сөз етіледі.

Жалпы сөздердің терминологиясы көбінесе тілде бұрыннан бар ұғым мен терминологияда аталған ұғым арасындағы кейбір ұқсастықтарға байланысты болып келеді. Бұл заттардың немесе құбылыстардың ұқсастығының, кеңістіктегі не уақыттағы шектестігінің, жақындығының немесе олардың функцияларының ұқсастығына негізделіп жасалады. Сөздердің мағыналық жағынан ұқсастығына қарай, заттың сыртқы түрінің ұқсастығына немесе атқаратын қызметінің ұқсастығына қарай жалпылама қолданылып жүрген сөздер терминденеді. Ақпараттық технологияға қатысты термин сөздердің де жалпы ұлттық сөздерден жасалуы кезінде өзара іштей ұқсас жақтарын көруге болады. Жалпы сөздерді қолдана отырып, әр термин үшін ана тілімізден баламалы эквивалентті табу термин жасаудың негізгі ережесі екендігіне көзіміз жетті.

Түйін сөздер: Ақпараттық технология, терминжасам, жалпықолданыстағы сөздер, терминдену, синтетикалық тәсіл, синтаксистік тәсіл, семантикалық тәсіл.

Кіріспе. Қазіргі заманғы технологиялардың дамуына, сондай-ақ ғылым мен білімнің барлық салалары ақпараттық құралдар арқылы жүзеге асырылатындығына орай қолданылатын тілдік бірліктердің көп бөлігі ақпараттық технологияларды қолдануға байланысты сөздерден тұратыны белгілі. Осы уақытқа дейін ақпарат саласына қатысты терминдер орыс тілі негізінде қолданылған. Алайда, қазақша атауларын енгізу қажеттілігі бүгінде өзекті мәселеге айналды.

Терминдер ұлттық тілдің лексикалық қорынан алынып, мағынасы бойынша пайдаланылуы немесе басқа елдердің тілдерінен қабылданып, дайын түрде қолданылуы

мүмкін. Сонымен қоса әр тілдің сөзжасам жолдары, тәсілдері бар. Басқа тілдерден даяр атауларды алмай ұлт тілінде термин жасау кезінде осы тәсілдер қолданылады.

Негізгі бөлім. XX ғасырда ғылыми тілді дамытуда терминдерді құрудың көптеген принциптері жасалды. Терминді құру принциптерін анықтау, әрине, А. Байтұрсынұлынан басталды. Ғалым аталған мәселе жөнінде былай дейді: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа ауыз тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілдің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі пәнсөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып, сөз табуымыз керек» [1,37].

Бір кездері ұлттық тілде термин ойлап тапқан ұлт зиялылары тілді жақсы білетіндігін, сонымен қатар тіл заңдылықтары мен сөзжасам тәсілдері туралы хабары мол болғандығын байқауға болады. Бұған өткен ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлының басшылығымен Қазақ ғылыми тілінің қалыптасуына қатысқан алаштықтардың еңбектерімен жасалған және жазылған терминдер дәлел бола алады.

Талдау. Терминдену тәсілімен жасалған қазақ тілінің терминологиялық лексикасының басым бөлігі ұлттық әдеби тілдің жалпы қолданылатын сөздерінің негізінде жасалған деп айта аламыз. Жалпықолданыстағы сөздер терминденудің барлық жолдары арқылы терминдене алады. Ұлттық тіл терминологиясының ең өнімді әдістерінің бірі – қосымшалар арқылы (синтетикалық) сөз жасау тәсілі деп саналады. Сөзжасамның бұл түрін тіл білімінде синтетикалық тәсіл немесе морфологиялық тәсіл деп атайды. Жалғамалы тілдерде синтетикалық тәсіл туынды сөздерді құрудың ең негізгі және өнімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Түбірге жұрнақтарды қосудың әдісімен жасалған жаңа терминдер өте көп. Осы тәсіл арқылы туындайтын сөздер екі тілдік бірліктің қатысуымен жасалады. Олар лексикалық мағыналы сөз және сөзжасамдық жұрнақ: *тыңдауыш-тыңдау+ыш-наушник, жүгіртпе-жүгіру+t+ne-беунок, кітапша-кітап+ша-брошюра, сақтағыш-сақтау+ғыш-флешка, кіресін-кіру+e+сін-входящий, шығасын-шығу+a+сын-исходящий, қанатша-қанат+ша-галочка, жүктеуіш-жүктеу+іш-загрузка, егелік-еге+лік-домен, түймешік-түйме+шік-кнопка, таңбалауыш-таңба+лау+ыш-маркер, белгіше-белгі+ше-значок, құндақ-құн+дақ-кассета, таңбаша-таңба+ша-пиктограмма, құрсаулау-құрсау+лау-блокировка, бекемдеу-бекем+деу-закрепить, оралту-оралу+ту-обратить, теңшеу-тең+шеу-настроить, қимылдау-қимыл+дау-анимация, кеңейме-кеңею+ме-расширение.*

Біздің тіліміздің сөзжасамдық жұрнақтарын толық лексикалық мағынасы бар сөздермен, Ақпараттық технологиялар саласындағы терминдермен байланыстыру арқылы

жасалған сөздер, туынды терминдердің тұлғасы да белгілі бір схема бойынша жасалғанын түсінуге болады. Осы ұғымдар жүйесінің ішкі байланысы мен жүйелік ерекшеліктері анықталады, яғни бұл әдіс нәтижелі қолданылатын әдістердің бірі болып табылады.

Қазақ терминологиясында терминнің грек-латын сөзжасамдық бөліктері (терминоэлементтер) жиі кездеседі. Ақпараттық технология саласында веб-құрамдас, веб-торап, веб-бет секілді термин сөздері бар. Ағылшын тілінен алынған Web - тор, желі мағынасында аударылып, интернет кеңістігінде пайдаланушылардың өзара әрекеттесу құралдары, технологиялары мен тәсілдерінің кешені, қарапайым тілмен айтқанда, бұл монитор экранында және желідегі ақпаратпен қалай әрекеттесетініңізді көруге болатын жүйе.

Бұл сөздердің көпшілігі біздің тілімізге орыс тілі арқылы дайын түрде қабылданды. Алайда, профессор Ш. Құрманбайұлы атап өткендей, бұл халықаралық терминдер үлгісінде көрсетілген терминдердің бөліктерін пайдалана отырып, ұлттық тіл негізінде жасалған терминдер екенін де көруге болады. [2,564]. Мысалы, *веб-бет/веб-страница, веб-құрамдас/веб-компонент, веб-торап/веб-узел*.

Терминология үшін тіліміздің байырғы сөздерінің есебінен кез-келген арнайы өріске жаңа терминдерді қосу кезінде белгілі бір заңдылықты сақтау өте маңызды. Бұл ең алдымен терминологиядағы реттілікті бұзбау үшін қажет. Кейбір терминологтар терминологиядағы реттілікті терминологияның негізгі қағидасы деп санайды.

Бүгінгі уақытқа дейін біз бұл термин шет тілдерінен, соның ішінде латын, грек тілдерінен алынған терминологиялық элементтерді қолдану арқылы жасалса, терминологиялық консистенция сақталады деп ойладық. Ана тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін пайдалана отырып, ұлттық тілде терминомәдениетті дамытуға, ұлттық лексикамызды жүйелі түрде қалыптастыруға ғылыми негіздеп, осы бағытта практикалық терминологиялық жұмыс жүргізуге болатыны қолға алынып келеді.

Жалпы сөздердің терминологиясы көбінесе тілде бұрыннан бар ұғым мен терминологияда аталған ұғым арасындағы кейбір ұқсастықтарға байланысты. Бұл заттардың немесе құбылыстардың ұқсастығына, кеңістіктегі немесе уақыттағы шектеулерге, олардың функцияларының жақындығына немесе ұқсастығына негізделген. Ғалымдардың еңбектерінде әр түрлі аталатын терминжасамның осы әдісі соңғы жылдары кеңінен қолданылады. Бұл процестің өзі бірнеше тәсілдермен іске асады. Жалпы сөздер сөз мағынасының ұқсастығына, объектінің сыртқы түрінің ұқсастығына немесе функцияның ұқсастығына негізінде терминденеді. Ақпараттық технологияға қатысты термин сөздердің де ұлттық сөздерден

жасалуы барысында өзара іштей ұқсастығын көруге болады. Олар: *баған-столбец, кесте-таблица, пәрмен-команда, меңзер-курсор, тақта-панель, көз-источник, нобай-версия*.

Ұлттық тілдер терминологиясының келесі тәсілі – синтаксистік тәсіл. Бүгінгі күні көптеген терминдер синтаксистік тәсілді пайдалана отырып, терминологияда қолданылады. Олар әсіресе терминдерді басқа тілден аударғанда кеңінен қолданылады.

Сөздердің тіркесуінен жасалған жаңа Ақпараттық технология саласы терминологиясының үлкен бір тобын құрайды: *жаңсақ басылу-опечатка, тұқырып қалу-зависание, ақпараттық ұрлық-плагиат, бір үлгілеу-типизация*

Терминологияда бір ерекше ұғымның екіншісімен әр түрлі байланысын көрсететін атаулар және сол ұғымдардың түрлерін білдіретін атаулар жиі кездеседі. Әдетте мұндай атауларды бір сөзбен айту оңай бола бермейді. Сондықтан түрлердің атаулары болып табылатын терминдер логикалық жүйе бойынша тұжырымдаманың мазмұнын қамтамасыз ету мақсатында көп сыңарлы болып келеді.

Сөзжасам саласын зерттеген лингвистер сөзтеркесім тек терминологияда ғана емес, қазақтың жалпыхалықтық тілінде де нәтижелі әдіс екенін атап көрсеткен болатын. Солардың бірі Ш.Құрманбайұлы: «Сөзтіркесім – жаңа сөз жасаудың ең өнімді жолы. Қазақ тілінде зат немесе құбылыстың атын тіркестіріп атау жиі ұшырайды. Бұл сөздер аталым (номинация) дәрежесіне жеткен сөздер. Егер сөз тіркесі лексикалық тұтастыққа айналып, аталым дәрежесіне ие болғанда сөз тіркесі қызметін тоқтатады. Мұндағы басты қасиет – ұғымның атауы дәрежесіне жетуі» [3,56].

Қорытынды. Ғалымдар ұсынған классификацияға сәйкес, терминдерді құру әдістері ақпараттық технологиялар терминдерін құруда да өз орнын алады. Әлем тілдері арасында жалғамалы тіл тобына жататын қазақ тілінде жаңа атау жасауда сөз тудырушы жұрнақтардың яғни синтетикалық тәсілдің, жалпы қолданыстағы сөздердің қайта жаңғыруы яғни семантикалық тәсілдің және сөзтіркесімнің яғни синтаксистік тәсілдің қолданылуы терминдерді құруға үлкен үлес қосатындығын көреміз.

Көптеген басқа тілдердегідей, қазақ тілінің терминологиялық сөздігін толықтырудың ең құнарлы көзі Жалпықолданыстағы сөздер болып табылады. Жалпы сөздерді қолдана отырып, әр термин үшін ана тілімізден баламалы эквивалентті табу термин жасаудың негізгі ережесі екендігіне көзіміз жетті.

Әдебиеттер:

1. Аронов Қ.Ғ. А.Байтұрсынов – қазақ тіл білімі терминологиясының негізін салушы // Ахметтану және қазақ филологиясының өзекті мәселелері. А.Байтұрсыновтың 130

жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Орал, 2005, 36-38-б.

2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014. - 928+16 жапсырма бет

3. Құрманбайұлы. Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Астана, 2004 -208б.

References:

1. Aronov Q.Ġ. A.Baitursynov – qazaq til bilimi terminologiasynyń negizin salýshy // Ahmettaný jáne qazaq filologiasynyń ózekti máseleleri. A.Baitursynovtyń 130 jyldygyna arnalǵan respýblıkalyq ǵylymy-praktıkalyq konferensıanyń materialdary. Oral, 2005, 36-38-b.

2. Qurmanbauly Sh. Qazaq terminologiasy: zertteýler, oqýlyq, sózdik, bibliografıa. Almaty: «Sardar», 2014. - 928+16 japsyrma bet

3. Qurmanbauly. Sh. Qazaq terminologiasy damýynyń ǵylymy qaǵıdattary. – Astana, 2004 - 208b

СПОСОБЫ ТЕРМИНАЛИЗАЦИИ ОБЩЕУПОТРЕБИТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

КАРАГУЛОВА Б.С., ЖЕКЕЕВА А.Т.

Актыбинский региональный университет им.К.Жубанова, Актобе, Казахстан

e-mail: bkaragulova@mail.ru, agu_93.20@mail.ru

Аннотация. В статье подчеркивается, что большинство языковых единиц, используемых в связи с развитием современной техники, а также в связи с тем, что все отрасли науки, образования реализуются информационными средствами, являются словами, относящимися к использованию информационных технологий, и в процессе перевода терминов в этой области информационных технологий используются способы терминообразования общеупотребительных слов. Согласно классификации, предложенной учеными, подходы к созданию терминов имеют свое место в создании терминов информационных технологий. В создании нового наименования в казахском языке, относящемся к языковой группе спряжения между мировыми языками, значит большая доля словообразовательных суффиксов, то есть синтетического подхода, словообразовательного, синтаксического, а также общеупотребительного, то есть семантического. Во многом терминализация слов общего пользования обусловлена каким-либо сходством понятия, существующего в языке, и понятия термина в терминологии. Это делается на основе сходства предметов или явлений, ограничений в пространстве или времени, близости или сходства их функций. В зависимости от семантического сходства слов, сходства внешнего вида предмета или сходства выполняемой функции обобщенно употребляемые слова

терминируются. В связи с информационными технологиями можно увидеть сходство между собой и в том, что термин состоит из национальных слов. Нахождение равноценной альтернативы каждому термину в нашем языке через общеупотребительные слова является основным правилом терминализация.

Ключевые слова: Информационные технологии, терминообразование, общеупотребительные слова, терминализация, синтетический подход, синтаксический подход, семантический подход.

METHODS OF TERMINOLOGIZATION OF COMMONLY USED WORDS IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGY

B.S.KARAGULOVA, A.T.ZHEKEYEVA

K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: bkaragulova@mail.ru, agu_93.20@mail.ru

Annotation. The article emphasizes that most of the language units used in connection with the development of modern technology, as well as due to the fact that all branches of science and education are implemented by information means, are words related to the use of information technology, and in the process of translating terms in this field of information technology, methods of term formation of commonly used words are used. According to the classification proposed by scientists, approaches to the creation of terms have their place in the creation of information technology terms. In the creation of a new name in the Kazakh language, which belongs to the language group of conjugation between world languages, there is a large proportion of word-forming suffixes, i.e. a synthetic approach, word-forming, syntactic, as well as commonly used, i.e. semantic. In many ways, the terminalization of common words is due to some similarity of the concept existing in the language and the concept of the term in terminology. This is done on the basis of the similarity of objects or phenomena, limitations in space or time, proximity or similarity of their functions. Depending on the semantic similarity of words, the similarity of the appearance of the object or the similarity of the function performed, the words used generically are terminated. In connection with information technologies, one can see the similarity between each other and in the fact that the term consists of national words Finding an equivalent alternative to each term in our language through commonly used words is the basic rule of terminalization.

Key words: Information technology, term formation, common words, terminalization, synthetic approach, syntactic approach, semantic approach

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

IRSTI 14.01

THE ROLE OF THE IDEAS OF FOLK PEDAGOGY IN THE FORMATION OF A
CULTURE OF COMMUNICATION AMONG YOUNG PEOPLE

YESSENGULOVA M.N. [0000-0003-2705-6541] *, BOZGULANOVA N.E. [0000-0002-8763-414X]

AMANZHOL M.A. [0000-0003-0302-1440]

K.Zhubanov Aktobe regional university, Kazakhstan

*e-mail: ms.miko77@mail.ru

Abstract. The formation of a culture of communication based on the ideas of folk pedagogy of youth is important for the development of our national culture, the recognition of national values and cultural heritage, the study of history, and the upbringing of a developed spiritual culture. Communication as an integral part of education and culture is a key issue that should not be left in the minds of students. In this respect, the ability to view communication as a cultural intelligence based on knowledge and skills, skills and the inner spirit of a person, and to contribute to the discovery of future professionals. The culture of communication based on the national spirit allows students to form their consciousness, free thinking, spiritual and moral world, and be able to act effectively. The formation of a culture of communication based on the ideas of folk pedagogy of youth is important for the development of our national culture, the recognition of national values and cultural heritage, the study of history, and the upbringing of a developed spiritual culture.

Key words: student, communication, ethnopedagogy, folk pedagogy, values, specialist, civilization, culture, education.

Introduction

Today, in the context of the socio-political, national and cultural revival of the country, it is a legal phenomenon to educate the younger generation on the basis of the spiritual cultural and historical treasure of their people, the national pedagogical culture. Undoubtedly, this process contributes to the strengthening of the continuity of generations, the continuity of traditional culture inherent in our nation. From this point of view, one of the most pressing problems is the deep knowledge and comprehensive analysis of the pedagogical culture of the Kazakh people, especially the culture of communication in national ethics, on the basis of universal, folk historical and cultural, ethnopedagogic, ethnopsychological important values, advanced cognitive and educational ideas.

It is important to form a culture of communication based on the ideas of folk pedagogy of young people, the knowledge of our national culture, national values and cultural heritage, the study of history, and the development of spiritual culture. It is important to understand your national identity, show it to others, that is, to be able to raise your national level, developing and spreading our national identity and values in accordance with today's needs. Therefore, in the process of training future teachers in modern universities, the formation of a culture of communication of young people based on the ideas of folk pedagogy is an integral part of adaptation to the profession.

Main part

Communication is a special way of forming consciousness with a human worldview, as an integral part of education and culture [1].

Communication can be considered as cultural intelligence based on a person's knowledge and qualifications, skills, and inner spirit. The culture of communication, based on the national spirit, allows students to form their mental attitude, free thinking, spiritual and moral world, and effectively perform actions [1].

The great thinkers Al-Farabi, H.A.Yassawi and many other scientists paid special attention to the importance of cultural and educational measures in the formation of interpersonal relations. The views expressed on this issue in the works of medieval scholars continued in the second half of the XIX century in the writings of Ibrai, Abay, and Shakarim [2].

In the same way, important thoughts about the culture of communication were studied in the works of our scientists-teachers M.Zhumabayev, Zh.Aimautov and others [3].

Today, scientists have paid great attention to this problem from different angles and conducted various studies. For example, the following works: philosophical content of communication V.S.Bybler, L.N.Kogan, M.Kh.Baltabayev, D.Kishibekov, psychological aspects of the relationship S.L.Rubinstein, A.A.Leontiev, K.B.Zharykbayev, S.Babaev and others.

Domestic scientists S.A.Uzakbayeva, K.Zh.Kozhakhmetova and others considered the ethno-cultural concept of communication; and the problems of national education in the professional training of young specialists were considered in the works of K.Buleev, K.Kaliev and others.

Currently, prominent scientists in various fields pay special attention to the essence of the problem of communication culture. Therefore, it is proved that the problem of forming a culture of pedagogical communication of future teachers requires special study.

The activity that provides communication is divided into four types: speaking, reading, writing, and listening. When reading the system and types of sentences that are mentioned in A.Baitursynov's book "Til - qural", we can see that the opinions expressed here also relate to speech

activity and its types. For example: the journalist – scientist, speaking about the general sentence system, also defines the speech process according to language communication. A sentence is the composition of a word and the transmission of a certain thought. For the thought to be clear, the language must be clear. Language is a mirror of thought. Language illiteracy is a manifestation of a person's general illiteracy, low culture, and lack of spiritual wealth. Speech ethics is a system of communication patterns chosen by colleagues to exchange information through language, in accordance with their social roles and the formal or informal nature of the conversation.

Communication is a special way of forming human values and intelligence, as an integral part of knowledge and the spiritual inner world [4].

The essence of Abay's idea of people's interaction with each other, their good and bad qualities, and a deep and meaningful search around this problem is studied in the work of I.R.Khalitova [5].

Zh.P.Bashirova notes in her scientific works that the kazakh people, like other peoples, are one of the greatest people, distinguished by their history, customs, traditions, civilized culture, spiritual wealth [6].

Modern scientific achievements are one of the reasons why communication causes internal and external conditions of a person in social life. Theoretical studies in this context offer different directions, i.e. cultural development in the development of the individual is regulated by relationships, determines the mechanisms, patterns of their management and classification.

One of the factors influencing the communication of the student community is language communication, including speech culture. Speech activity, as well as any human activity, consists of two main conditions:

- The first is to focus on a specific goal. When teaching the Kazakh language, the ability to express your thoughts and messages in the same language, to perceive and respond to it, that is, to engage in language participation in the Kazakh language. Only when this goal is achieved the action is stopped.

- Second, we mean the structure of a particular action. Action is associated with individual actions. For the implementation of language participation, first of all, the communication action is carried out on the basis of the selection of persons necessary for the participation, the correct transmission of it to the recipient, the reception, the response to the message.

F.Orazbayeva in her work "Scientific and practical foundations of the method of language communication and participation" explains this phenomenon as follows: 'in order for language

communication to take place, the message from the narrator (B) (X) comes to the receiver (K) through the person (T) and then comes back into contact and is spent in the language cycle' [7].

How to understand the formation of individual personality traits of a person as an ideological image of social relations, being in a certain historical era?

In some cases, one of the obstacles that affect the inefficiency of interpersonal communication is socio-cultural differences, which, for example, depend on social, political, religious views, gender, age, and profession. Such events depend on the perception of concepts in the process of communication, the image of the speaker [8].

The age and social status of the listener, the speech of a high person can be perceived without any obstacles, and the speech of a low-authority person can be ignored.

A condition for the existence of culture is that it is passed down from one generation to another in continuity.

Therefore, culture puts the problem of self-propagation at the forefront. In other words, culture is a system of perception, principles, and concepts through which the process of translating culture is implemented. This system provides for the relevant knowledge, skills, and experience accumulated in the culture about the size of the human personality.

The environment in which students develop and develop their personality to a personal, spiritual and moral level is the university, its staff, the teaching staff, the educational process, their active participation in scientific research and public affairs, that is, self-education with the formation of an active life orientation in themselves. It is quite possible to call this process the process of socialization of a student. After all, socialization is not something that is imposed on an individual from the outside, but, on the contrary, is realized through his active intervention, constantly changing his actions and behavior in accordance with the requirements of society, putting him on the right path. Thanks to this, a person develops the ability to evaluate their behavior and actions in comparison with the behavior of other people, thus understanding who they are, in scientific terms, self-knowledge. Such a person begins to form himself as a person. He becomes the owner of a higher intelligence. He is distinguished by his sharpness, ingenuity, foresight, tireless strength, intelligence, in other words, leadership, eloquence, justice, combining his interests with the interests of the nation, the vitality of the nation [9].

When the sun comes down on the people, when difficult times arise, a "tulga" is known for his courage, effective power, and powerful vision [10]. Personality is tempered by time. Instilling many human qualities in students, improving knowledge of the culture of communication are prerequisites for the formation of a person as a "tulga" [11].

According to our research, 70% of senior students do not read works of oral literature, only 11-12% know folk wisdom and proverbs by heart; 65% do not pay attention to reports about our national heritage on television and radio; 37% do not remember the heritage of the population, measures based on folk education, teachers working in this direction; and 82% do not consider it necessary to pay special attention to this issue in higher education institutions. Our research in various areas has provided services for the development of a national culture of education, folk spirituality, and communication.

Thus, the content of the above definition allowed us to develop a model for the formation of a culture of communication of students based on the ideas of folk pedagogy.

On the basis of this model, high, medium, low levels of formation of a culture of communication by students based on the ideas of folk pedagogy were identified.

High level: developed skills of communication, behavior based on spiritual and moral values in accordance with the ideas of folk pedagogy, able to emotionally perceive national traditions, have a high interest and respect for them, well understand the correct influence of the heritage of folk pedagogy on education.

Middle level: emotionally perceives the ideas of folk pedagogy, national traditions, has an interest and respectful attitude to it, understands its influence in the educational process.

Low level: does not understand the importance of the ideas of folk pedagogy in the culture of communication, cannot reveal the educational value of moral qualities in its content. Despite his interest and respectful attitude to the heritage of folk pedagogy, he does not understand its influence on the formation of a culture of communication, has mastered the content and process components.

The levels of formation of a culture of communication, determined here sequentially, create an opportunity to systematically influence the moral sense, national consciousness, will, spiritual culture and behavior of students in the educational process, the correct formation of life orientation.

It is possible to determine the levels of formation of a culture of communication through the criteria used in assessing the results of studies, their indicators. The study of the formation of a culture of communication of students and the assessment of its results is one of the most difficult problems in pedagogical theory and practice. Because not only the internal state of the educational process is taken into account, but also the external environment.

Conclusion

In conclusion, the formation of a culture of communication on the basis of the ideas of folk pedagogy, while preserving the traces of National traditional etiquette, which are reflected in our spiritual heritage, should also meet the requirements of the time in the future.

The culture of communication in folk pedagogy is a large-scale, complex problem. Therefore, in the studies in which we examined the problem of relations based on moral and ethical education in Kazakh ethnopedagogy from different sides, we talked only about certain aspects of this issue, taking into account its purposefulness, scientifically based and comprehensive systematization and the specifics of our work.

Thus, the formation of a culture of communication based on the ideas of folk pedagogy, its use in the educational process enriches the content of education from a moral point of view, paving the way for the spiritual development of future teachers.

Modern pedagogy is multifaceted, requires development on all sides. In connection with this development, there is a need to hurry in the footsteps of changes. The delay of pedagogy leads to a crisis of people's development, leads to the underdevelopment of scientific and technological progress. Therefore, pedagogy needs to collect and accumulate new knowledge from the desired sources. The main sources of the development of pedagogy are centuries – old experience of education, activities, established in the way of life, traditions of people, folk pedagogy; philosophical, social studies, pedagogical and psychological works; educational practice in the world and in the country; data of specially organized pedagogical research; new ideas, updated directions, effective treatment of education in the modern world, which is rapidly changing.

The formation of education policy in society and the state should always be focused on the basis of the national worldview. From this point of view, the possibilities of application in the formation of a culture of interpersonal communication based on the idea of folk pedagogy require application at the state level.

References

1. Yessengulova M.N. Formation of students' communication culture on the basis of ideas of national pedagogy // monograph. – Aktobe, 2020, p.176.
2. Orynbasarova E.A. Teacher ethics and communication culture: training manual/ Almaty: «Bastau», 2017.
3. The formation of personality culture is an urgent problem// Republican scientific and practical conference. Aktobe, 2006.
4. Theoretical problems of the formation of a culture of communication in the learning process//Kazakh School of the XXI century: prospects for development Republican scientific and practical conference. - Almaty, 2006.

5. Theoretical foundations of the formation of communication skills and flexibility of future specialists // Abai's world: problems of spiritual heritage and the present stage. Republican Conference. - Aktobe, 2005.
6. Bashirova Zh.R., Alkozhayeva N.S. The basis of faith and education. - Almaty, 2007, p.56.
7. Orazbaeva F. Scientific and practical bases of the method of language communication and communication. Almaty, 2016, p.178.
8. Babayev S. General psychology. - Almaty: Daryn, 2005. p.352.
9. Buleev K. Professional training of future teachers for national education of students: theory and practice. - Almaty: Nurly Alem, 2004, p.304.
10. Anthology of Kazakh educational thought: 10 volumes / S.Kaliyev, K. Ayubay. - Almaty, 2010.
11. Fundamentals of National Education. Course of lectures./ Team of authors. - Almaty, 2010.

ЖАСТАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА ИДЕЯЛАРЫНЫҢ РОЛІ

ЕСЕНҒҰЛОВА М.Н. *, БОЗҒҰЛАНОВА Н.Е., АМАНЖОЛ М.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университет, Қазақстан

**e-mail: ms.miko77@mail.ru*

Аңдатпа: Мақаланың негізгі идеясы жастарда халықтық педагогика идеяларына сүйене отырып қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға, рухани ұлттық құндылықтарымыздың мәнін танып, түсіну, өткен өмірдегі ұлттық тарихымызға шолу жасай отырып, жан-жақты дамыған, рухани мәдениеттің жеке тұлға тәрбиелеудегі маңыздылығын көрсету болып табылады. Қарым-қатынас ұғымы білім мен мәдениетпен бөлінбейтін бір тұтас бөлшегі болып табылады. Студент санасында қалыптасуы қажет басты мәселе. Осы орайда, қарым-қатынасты адамның білімі мен біліктілігіне, дағдысы мен ішкі рухына негізделген мәдени зиялылық ретінде қарастырып, болашақ мамандар бойынан табылуына үлес қоса білу. Ұлттық рухқа негізделген қарым-қатынас мәдениеті студенттердің ақыл-ойымен көзқарасын, еркін ойлауын, рухани-адамгершілік дүниесін қалыптастыруға, іс-әрекетті тиімді орындай алуға мүмкіндік береді. Студенттердің халықтық педагогика идеяларын басшылыққа ала отырып қарым-қатынас мәдениетін жетілдіру мәселесі төл мәдениетімізді дамытуға, ұлттық құндылықтар мен рухани мұраларымыздың мәнін түсінетін жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызы зор.

Кілт сөздер: студент, қарым-қатынас, этнопедагогика, халықтық педагогика, құндылық, маман, өркениет, мәдениет, тәрбие.

РОЛЬ ИДЕЙ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ МОЛОДЕЖИ

ЕСЕНГУЛОВА М.Н. *, БОЗГУЛАНОВА Н.Е., АМАНЖОЛ М.А.

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

e-mail: ms.miko77@mail.ru

Аннотация: Формирование культуры общения на основе идей народной педагогики молодежи важно для развития нашей национальной культуры, признания национальных ценностей и культурного наследия, изучения истории, воспитания развитой духовной культуры. Коммуникация как неотъемлемая часть образования и культуры - ключевой вопрос, который не следует оставлять в сознании учащихся. В этом отношении способность рассматривать общение как культурный интеллект, основанный на знаниях и навыках, навыках и внутреннем духе человека, и вносить свой вклад в открытие будущих профессионалов. Культура общения, основанная на национальном духе, позволяет учащимся формировать свое сознание, свободное мышление, духовно-нравственный мир, уметь эффективно действовать. Формирование культуры общения на основе идей народной педагогики молодежи важно для развития нашей национальной культуры, признания национальных ценностей и культурного наследия, изучения истории, воспитания развитой духовной культуры.

Ключевые слова: студент, общение, этнопедагогика, народная педагогика, ценности, специалист, цивилизация, культура, образовани

FTAMP 14.15.01

КОЛЛЕДЖ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ СӘТТІ БЕЙІМДЕЛУІНДЕГІ ТОП КУРАТОРЫНЫҢ РӨЛІ

ЖҰМАБАЕВА Г.Ж. ^[0000-0002-5511-8060], **ТОГАЙБАЕВА А.К.** ^[0000-0002-2071-9536]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті., Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: zzhuumabaevaa@mail.ru, aikat_76@mail.ru

Андатпа:Мақалада топ кураторының колледж білім алушыларының бейімделуі барысында атқаратын рөлі қарастырылған. Куратор рөлі жаңа оқуға аяқ басқан білім алушы үшін маңызды екені көрсетілген. Білім алушының сәтті бейімделуіне ықпал ететін кураторлық жұмыстар мен қолдаудың маңызды екені баяндалған.

Түйін сөздер: куратор, бейімделуі, білім алушы, қолдау, колледж, кураторлық жұмыс.

Колледж білім алушыларын жаңа ортада білім алу жағдайларына бейімдеу проблемасы шын мәнінде маңызды жалпы теориялық мәселелердің бірі болып табылады, себебі жастардың студенттік өмірге бейімделуі әлеуметтік ортаның қатысуын талап ететін күрделі және көп қырлы процесс екені белгілі. В.Г. Крысько сөздігінде бейімделуі термині келесі мағынаға ие - бұл тірі организмдер мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуінің нәтижесі, бұл олардың өмір мен белсенділікке оңтайлы бейімделуіне әкеледі[1].

Білім алушыларды оқу және кәсіптік іс-әрекетке бейімдеу мәселесінің өзектілігі колледжде оқу кезеңінде кәсіби шеберлік негіздерінің қаланып, өзгермелі жағдайларда үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеуге қажеттілік пен дайындықтың қалыптасуына байланысты. Біріншіден, жаңа оқу орны мен оқу орнына деген жаңа бағыт. Екіншіден, құрдастар мен оқытушылардың жаңа ұжымы. Үшіншіден, студенттік жатақханада тұруға байланысты қиындықтар - «еркіндік сынағының» басталуы, оған бәрі де төтеп бере алмайды. Сонымен қатар, мамандық таңдау мотивтерінің белгісіздігімен, психологиялық дайындықтың жеткіліксіздігімен, мектеп бағдарламасын нашар меңгерумен, өз бетінше жұмыс істеу дағдысының жоқтығымен байланысты қиындықтар туындайды. Бұл келеңсіз салдарларды болдырмау үшін топ кураторы бірінші курс колледж білім алушыларымен жүргізілетін жұмысты мұқият ойластырып, жоспарлауы керек. Куратор термині латынның curator – тәлімгер, сенімді адам деген сөзінен шыққан; топтық жұмыстың барысын қадағалауға сеніп тапсырылған адам. Куратор білім алушыларды микроклиматы бар біртұтас организмге бірігуге көмектесуі қажет. Сонымен қатар, куратор топтың ағымдағы барысы туралы

ақпаратқа ие болуы және проблемалық аймақтарға дер кезінде жауап беруі керек[2].

Жаңа оқу орнында кешегі оқушы ролінде болған білім алушы ұзақ сабаққа (дәріске) және оқытушылардың дәріс оқу стиліне, оқу материалын конспектілеуге, оқулықпен, қосымша әдебиеттермен, ғылыми дерек көздермен және т. б. жұмыс істеуге дағдыланбаған. Осыларды ескере отырып, топ кураторы білім алушыларды өз бетінше жұмыс істеуге деген дағдыны қалыптастыруы керек. Оқу тобының кураторы бірінші курс білім алушыларын оқу орнында оқуға үйрету, оларды жүйелі оқу қажеттілігіне сендіру, олардың білімін кеңейту және тереңдету үшін өзіндік жұмыстарды ұйымдастыруға көмектесу, білім алушылар тобында «оқу культін» қалыптастыруы керек. Куратор жұмысы білім алушының және жалпы білім алушылар ұжымның жеке тұлғасын оқыту, тәрбиелеу және дамытудың жалпы мақсаттарына бағынады. Ол өз іс-әрекетінде нормативтік-құқықтық, ғылыми-әдістемелік және педагогикалық құжаттарды басшылыққа алады. Оның қызметінің негізгі принциптері білім берудегі білім алушыға бағытталған (жеке) көзқарас, білім алушылардың жеке басын құрметтеу, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал ету, олардың азаматтық ұстанымын қалыптастыру, білім алушының өзін-өзі басқаруын дамыту, қамқорлыққа алынғандармен және олардың ата-аналарымен қарым-қатынастағы ізгі ниет[3].

Куратор қызметін келесі функциялар бойынша анықтауға болады: ақпараттық, ұйымдастырушылық, коммуникативті, бақылаушы және шығармашылық. Ақпараттық функция білім алушыларды оқу сабақтарына қатысты барлық қажетті ақпаратпен қамтамасыз етуге бағытталған. Ұйымдастырушылық функция - куратор білім алушыларды оқудан тыс өмірін құрылымдайды, топтың бос уақытын бағыттайды және реттейді [4]. Коммуникативті функция білім алушыларға деген қолайлы психологиялық жағдайды қалыптастыруға және қолдауға бағытталған. Бақылау функциясы кураторға лайықты көшбасшы мен тәлімгер тұрғысынан топтың өмірін бақылауға және бақылауға мүмкіндік береді. Шығармашылық функция - куратордың шығармашылық қабілеттері оқу процесіне қатысады және оқу тобының дамуы мен өркендеуін дұрыс бағытта бейімдеуге, қызықтыруға және бағыттауға мүмкіндік береді. Осы айтылған маңызды функцияларды қолдана отырып топ кураторы білім алушылардың жаңа ортада сәтті бейімделуіне ықпал жасауы қажет. Сондай-ақ, куратор пән оқытушыларымен әңгімелесіп, жекелеген білім алушылардың сабақ үлгерімі бойынша артта қалуының себебін анықтап, оқу материалын меңгеруде дер кезінде көмек көрсету арқылы білім алушының ағымдағы үлгерімін жүйелі түрде бақылап отыруы маңызды. Топ кураторы білім алушының емтихан сессиясының психологиялық дайындығына қатысуы үлкен маңызға ие. Бірінші курс білім алушысына арналған бірінші сессия – бұл стрессті кезең, осы кезеңде

білім алушыны жігерлендіріп, табысқа деген сенімділікті ояту қажет. Зерттеушілердің анализі бойынша білім алушының кездесетін ендігі қиындықтардың бірі - колледждегі бейтаныс орта. Жаңа оқуға аяқ басқан білім алушыға колледж кеңістігінде бағыт-бағдар беруі үшін, «бірінші курс білім алушысының анықтамалығын» (электрондық нұсқа) дайындау қажет [5]. Куратордың басты негізгі міндеті – бірінші курс білім алушысының мамандығына деген оң көзқарасын қалыптастыру. Кейбір білім алушылар күтпеген оқу қиындықтарына тап болып, кәсіби таңдаудың дұрыстығына күмәндана бастайды. Олардың көпшілігінде болашақ мамандығы туралы білмеушіліктен күмән туады, бұл өз кезегінде олардың көзқарасын өзгертеді, оқуға деген қызығушылықтың төмендеуіне, оқу үлгерімінің төмендеуіне әкеледі. Сондықтан 1-курс білім алушыларымен қарым-қатынас жасағанда куратордың күш-жігері білім алушының болашақ мамандығының ерекшеліктерін жан-жақты білуге бағытталуы керек. Бұл оқуға деген құштарлықты қолдайды, оқу үлгерімі мен қоғамдық жұмысқа деген қызығушылықты арттырады. Ендігі бір білім алушының бейімделуіне оң әсерін беретін жұмыс түрі- кураторлық сағат. Кураторлық сағаттардың көмегімен 1-курс білім алушылары өздері үшін жаңа ортаға дұрыс бағдарлану мүмкіндігіне ие болады және ең бастысы, қазіргі уақытта олардың колледж, профессорлық-оқытушылық құрамы үшін патриоттық сезімнің негізі қаланды. Заманауи куратор азаматтық пен патриотизмді, адамдық қадір-қасиетті, жалпы және кәсіби мәдениетті, дербестік пен жауапкершілікті, еңбекке қабілеттілікті біріктіретін біртұтас тұлға ретінде топтағы әрбір білім алушының өзін-өзі тану мен өзін-өзі тәрбиелеуіне, шығармашылық өзін-өзі дамытуға ықпал етуді мақсат етуі керек. Осылайша, білім алушыларға олардың мәселелеріне бей-жай қарамайтын және кез келген жағдайда шын мәнінде көмектесе алатын адам қажет.

Соңғы уақытта бейімделу мәселесі білім беру орны саласындағы ең өзекті мәселелердің біріне айналды. Колледжде білім берудің бастапқы кезеңі, өзіңіз білетіндей, білім алушының одан әрі дамуында маңызды рөл атқарады. Бейімделу процесі неғұрлым тез аяқталса, соғұрлым жақсы. Бұл мәселені шешуге куратордың ролі ерекше. Білім алушылардың бейімделу қабілетінің даму деңгейі, олардың шығармашылық қабілеттерінің дамуы, әр түрлі іс-әрекет түрлеріне ішкі мотивациясы куратор жүргізген жұмысының тиімділігіне байланысты. Осылайша, кураторлық жұмыс, ең алдымен, білім алушыны колледжін жағдайына бейімдеуге, топта қолдаушы, сенімді қарым-қатынас жасауға, студенттің әлеуметтік мақұлданған мінез-құлқын қалыптастыруға, жетілдіруге бағытталған.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Крысько В. Словарь-справочник по социальной психологии. СПб.: Питер, 2003
2. Ключникова Д. В. Значение куратора учебной группы в процессе адаптации первокурсника // Современные технологии непрерывного обучения школа–вуз [Текст]: материалы Всероссийской научно-методической конференции / под общ. Ред. Е.Д. Чертова ; Воронеж. Гос. Ун-т инж. Технол. - Воронеж: ВГУИТ, 2014. – с. 23.
3. Об утверждении Инструкции об организации работы куратора студенческой группы высшего учебного заведения [Электронный ресурс] : постановление Министерства образования Республики Беларусь, 26 апр. 2006 г., № 41 // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь.
4. Гребенщиков А.В. Повышение уровня конкурентоспособности бакалавров направления 36.03.01 – ветеринарно-санитарная экспертиза Гребенщиков А.В. / Проблемы практической подготовки студентов: содействие трудоустройству молодых специалистов: проблемы и пути их решения. Материалы XI Всероссийской научно-практической конференции. 2014. С. 31.
5. Лагереv В. В. Адаптация студентов к условиям обучения в техническом вузе и особенности организации учебно-воспитательного процесса первокурсника / В. В. Лагереv. - М., 1991.-48 с.

References:

1. Krysko V. Dictionary-handbook of social psychology. St. Petersburg: Peter, 2003
2. Klyuchnikova D. V. The importance of the curator of the study group in the process of adaptation of a first-year student // Modern technologies of continuous education school–university [Text]: materials of the All-Russian Scientific and Methodological Conference / ed. by E.D. Chertova ; Voronezh. State. Un-t eng. Technol. - Voronezh: VSUIT, 2014. – p. 23.
3. On the approval of the Instruction on the organization of the work of the curator of the student group of the higher educational institution [Electronic resource] : Resolution of the Ministry of Education of the Republic of Belarus, April 26, 2006, No. 41 // National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus.
4. Grebenshchikov A.V. Increasing the level of competitiveness of bachelors of the direction 36.03.01 – veterinary and sanitary examination Grebenshchikov A.V. / Problems of practical training of students: promoting the employment of young professionals: problems and ways to solve them. Materials of the XI All-Russian Scientific and Practical Conference. 2014. p. 31.

5. Lagerev V. V. Adaptation of students to the conditions of study at a technical university and the features of the organization of the educational process of a first-year student / V. V. Lagerev. - М., 1991. -48 p.

РОЛЬ КУРАТОРА ГРУППЫ В УСПЕШНОЙ АДАПТАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ КОЛЛЕДЖА

Г.Ж. ЖҰМАБАЕВА [0000-0002-5511-8060], **А.К. ТОГАЙБАЕВА** [0000-0002-2071-9536]

Актюбинский региональный университет им К.Жубанова., Актөбе, Казакстан

*e-mail: zzhumabaevaa@mail.ru, aikat_76@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается роль куратора группы в процессе адаптации обучающихся колледжа. Показано, что роль куратора важна для обучающегося, перешедшего на новое обучение. Подчеркивается важность кураторской работы и поддержки, способствующей успешной адаптации обучающегося.

Ключевые слова: куратор, адаптация, обучающийся, поддержка, колледж, кураторская работа.

THE ROLE OF THE CURATOR OF THE GROUP IN THE SUCCESSFUL ADAPTATION OF COLLEGE STUDENTS

ZHUMABAYEVA G.ZH [0000-0002-5511-8060] **TOGAIBAYEVA A.K.** [0000-0002-2071-9536]

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: zzhumabaevaa@mail.ru, aikat_76@mail.ru

Abstract. The article discusses the role of the group supervisor in the process of adaptation of college students. It is shown that the role of the curator is important for the student who has switched to a new training. The importance of curatorial work and support that contributes to the successful adaptation of the student is emphasized.

Keywords: curator, adaptation, students, support, college, curatorial work.

FTAMP 27.01.45

ГЕОГЕБРА ДИНАМИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ГЕОМЕТРИЯНЫ КӘСІБИ- БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

НУГАЕВА З.Т. [0000-0003-3206-3877], СЕРІКҚАЛИҚЫЗЫ Ә. [0000-0002-7875-9995]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

* e-mail: Zahira2009.85@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада GeoGebra динамикалық бағдарламалық құралының көмегімен геометрияны кәсіби-бағдарлы оқытуды ұйымдастырудың әдістемелік аспектілері ашылған. GeoGebra бағдарламасы математиканы көрнекі және оңай үйренуге мүмкіндік беретін қуатты функционалдылыққа ие. Жұмыста білім алушылардың өз бетінше танымдық белсенділігін ынталандыратын, олардың кәсіби ұтқырлығына ықпал ететін тапсырмалардың құрылымы мен мазмұны сипатталған. Тәжірибелік жаттығулардың құрылымына сәйкес мысалда келесі: негізгі салулардың қадамдарын сипаттайтын нұсқаулық; нақты бейнені тікелей құрастыруға арналған тапсырмалардың үлгілері; білім алушылардың өздік жұмысының тапсырмасы – нұсқаулықтарды әзірлеу және басқа фигураның бейнесін толықтыру сынды құрамдас бөліктері қосылған. Кез келген стереометриялық есептерді шешу геометриялық денені (үш өлшемді геометриялық фигура) және осы денені құрайтын фигураларды салудан басталады. Ол үшін негізгі геометриялық элементтер (нүкте, кесінді) кезең-кезеңімен салынады. Бұл мақалада нақты мысалдар негізінде GeoGebra бағдарламалық құралын пайдалана отырып, нүктелер, векторлар, сызықтар, конустық қималары бар құрылымдарды (геометриялық фигуралар мен денелер) жасауға, содан кейін оларды динамикалық түрде өзгертуге болатыны көрсетілген. GeoGebra динамикалық бағдарламасы арқылы компьютерлік модельдеу нәтижесінде геометриялық фигуралар мен сызбалар көрнекі болып шығады. Сәйкес сызбаны жасау процесінің өзі нұсқаулық болып табылады, бұл стереометрияны зерттеу кезінде өте маңызды.

Түйін сөздер: Кәсіби бағытталған оқыту, GeoGebra бағдарламалық құралы, стереометрия, студенттердің танымдық қызметі, интерактивті геометрия, геометриялық дене.

Соңғы жылдары жоғары мектепті дамытудың стратегиялық міндеті ретінде педагогикалық практикаға заманауи ақпараттық құралдарды, сондай-ақ, ең алдымен, кәсіби маманның жеке басын дамытуға бағытталған оқытудың инновациялық технологияларын әзірлеуге және енгізуге негізделген білім берудің жаңа парадигмасын қалыптастыру қарастырылуда.

Қазіргі білім берудің өзін-өзі дамытатын тұлғаға бағдарлануы білім алушылардың жеке ерекшеліктерін, қажеттіліктерін ескеруді; оларға білім беру траекторияларын таңдауға мүмкіндік беруді көздейді. Осыған байланысты оқытушыдан пән бойынша оқыту мазмұнын іріктеуді жүзеге асыру ғана емес, сонымен қатар қызметтің әртүрлі нысандарында мазмұнды

орналастыру тәсілдерін жобалау мүмкіндігі талап етіледі [1, 2]. Жобаланған оқыту моделі бір уақытта бірқатар функцияларды орындауы керек: репрезентативті, эвристикалық (оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыратын), диагностикалық (үйренген операциялардың қалыптасуын бағалауға мүмкіндік береді). Математика мұғалімін даярлау кезінде аталған мәселені шешу, атап айтқанда, геометрия бойынша дәстүрлі практикалық сабақтарды және оны зертханалық жұмыстармен оқыту әдістемесін толықтырудан көрінеді, бұл оқушылардың планиметрия мен стереометрияда кескіндерді құру үшін компьютерлік модельдеу бағдарламаларын қолдана білуін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

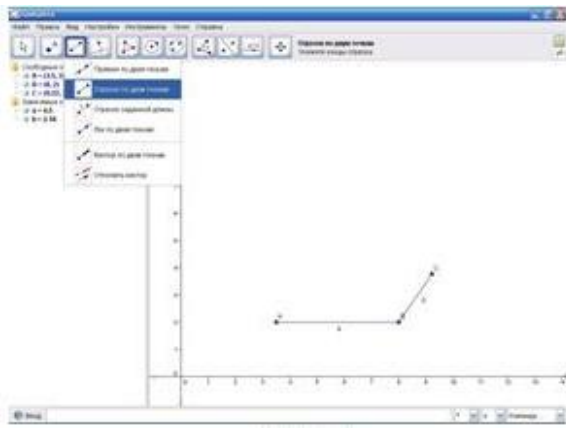
Маркус Хохенвартер Java тілінде жазған "Математика бойынша білім беру электрондық ресурстары" атты курсына GeoGebra динамикалық бағдарламалық құралының көмегімен сызбаларды құру бойынша бірқатар зертханалық-практикалық жұмыстар әзірленіп, іске асырылған [3]. Бағдарлама "қозғалмалы сызбаларды" құруға мүмкіндік бере отырып, ондағы сызбалар циркуль мен сызғыш құралдарының көмегімен іске асырылған. Бұл курс бірқатар артықшылықтарға ие: біріншіден, ол еркін таратылады; екіншіден, GeoGebra бағдарламасын орнату әлдеқайда жеңіл және түсінікті графикалық интерфейсі осы бағдарламадағы негізгі әрекеттерді игеруді жеңілдетеді. Бағдарламада жасалған интерактивті жұмыстарды веб - беттерге қосу үшін динамикалық сызбалардың Java апплеттер түрінде сақтауға болады.

Әр сабақтың құрылымы бірдей және келесі компоненттерден тұрады: негізгі салу есептерінің қадамдары сипатталған нұсқаулық; нақты геометриялық фигураны кескіндеуге арналған практикалық тапсырма; басқа геометриялық фигураны кескіндеуге арналған нұсқаулықты әзірлеу және салу бойынша өзіндік жұмыс тапсырмалары. Сабақтың мазмұны көпжақтарды, айналу денелерін және кеңістіктік фигуралардың комбинациясын бейнелейтін үш үлкейтілген дидактикалық бірлікті қамтиды [4].

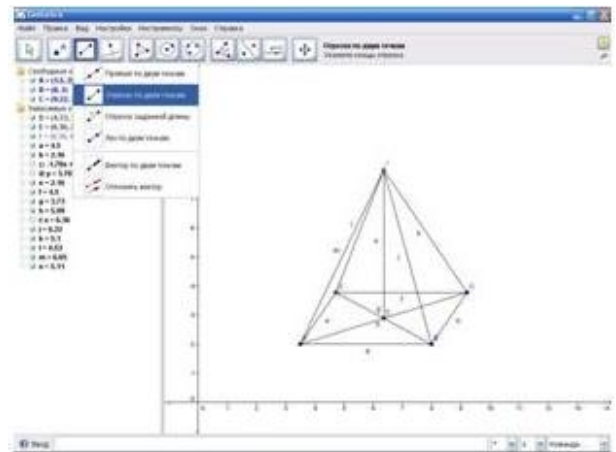
Төменде GeoGebra динамикалық бағдарламасының көмегімен геометриялық денені кескіндеудің мысалын қарастырайық.

1-мысал. *GeoGebra бағдарламасының көмегімен дұрыс төртбұрышты пирамиданы бейнелеу қажет.*

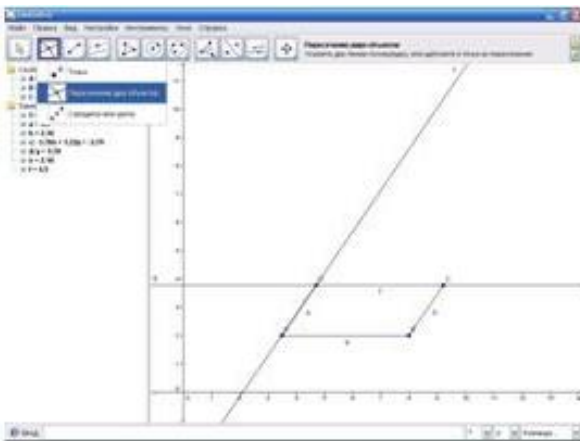
Бізге белгілі пирамиданың табаны шаршы, ал бүйір жақтары теңбүйірлі үшбұрыштар болатын көпбұрыштардан құралады. Осы көпбұрыштардың әр қайсысын алу үшін белгілі бір қадамдар жасаймыз.

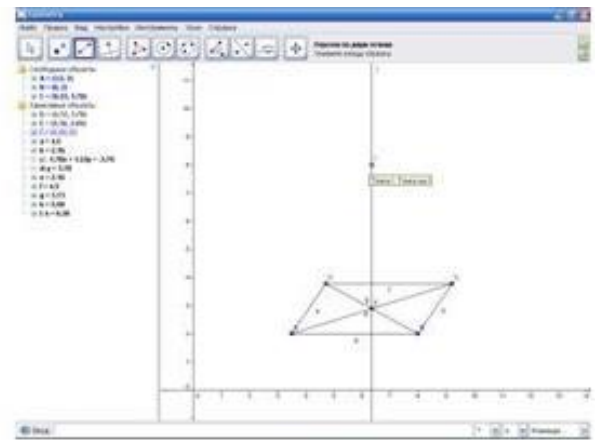
1-сурет. Бастапқы нүктелерді бейнелеу

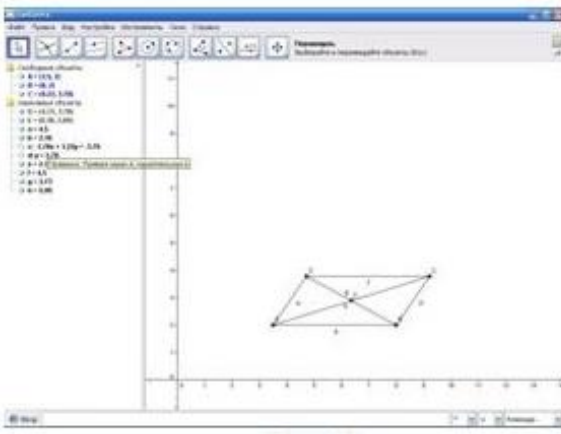
5-сурет. Пирамиданың қабырғаларын салу

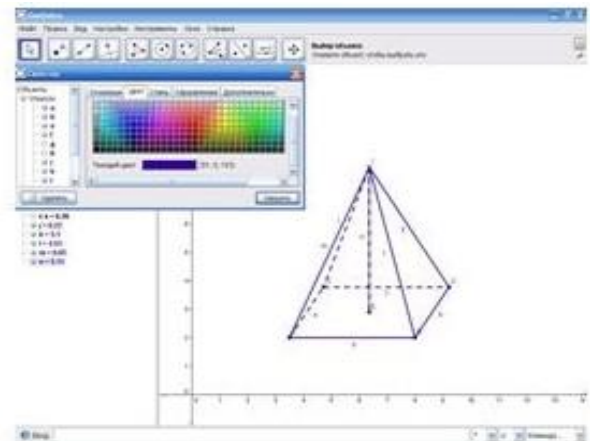
2-сурет. Параллель түзулерді салу.

4-сурет. Пирамиданың биіктігін салу

3-сурет. Пирамида табанының ортасын салу

6-сурет. Сызық стилін өзгерту

Салынған модельдерді үлкейтуге және кішірейтуге, жазықтықтық және кеңістіктік фигуралардың қасиеттерін зерттеуге мүмкіндік беретін эксперименттер жүргізуге, яғни геометриялық түрлендірулерін орындауға болады. Сонымен қатар, модельдеу процесін анимациялауға және бейне ретінде көруге болады.

Зертханалық практикумда тапсырмаларды орындау кезінде зерттеу қызметінің алты кезеңін бөліп көрсетейік: фигураның бастапқы орнын иллюстрациялау; есепті тұжырымдау; тапсырма жағдайын өзгерту; гипотезаны ұсыну; тапсырма жағдайын зерттеу; қорытынды тұжырымдау [5, 6, 7]. Жоғарыда айтылғандарды мысалмен суреттейік.

2-мысал. Берілгені бойынша үшбұрыштың бір қабырғасын қозғалту арқылы бұрышы мен қабырғаларының өзгерісін бақылау қажет. Осы тапсырманы орындау кезіндегі зерттеу қызметінің кезеңдерін көрсетейік.

1. Тапсырманың берілгенінде тапсырма жағдайын бейнелейтін және білім алушылардың танымдық қызығушылығын тудыратын сурет немесе басқа құрал болуы өте маңызды. Сондықтан зерттеуші осы геометриялық жағдайды нақты елестете алуы үшін геометриялық фигураның бастапқы позициясының иллюстрациясын бірінші орынға қою керек.

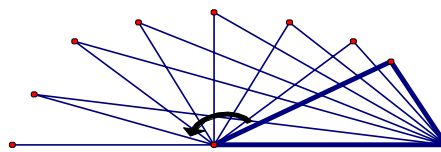

7-сурет.

2. Есептің қойылымы: *сүйір бұрышты үшбұрышты анықтайтын 3 нүктені белгілеп, үшбұрышты бейнелеу керек (7-сурет). Үшбұрыштың табан қабырғасындағы бұрыштары мен оларға қарама-қарсы қабырғаларды өлшеу, кіші қабырғасы қай бұрышқа қарсы болатынын анықтау қажет.*

3. Келесі, тапсырма жағдайын өзгерту кезеңі: тапсырма, геометриялық фигура элементтерінің қозғалысын анықтау. Бұл жағдайда геометриялық фигураның элементтерінің әрқайсысының позициясының өзгеруі және басқа элементтермен байланысының қозғалысын ауызша сипаттау қажет.

Тапсырма жағдайын өзгерту (8-сурет): *үшбұрыштың бір қабырғасын сағат тіліне қарсы бұру қажет. Бұл жағдайда сол қабырға жасаған бұрыш өзгере бастайды, үшбұрыштың қарама қарсы қабырғасының ұзындығы да өзгереді. Оқушылар осы өзгерістерді қадағалап, оларды сипаттау және үшбұрыштың бұрышы мен қарама-қарсы қабырғасының байланысын көрсету керек.*

8-сурет.

4. Оқушыларды гипотезаларды стилистикалық сауатты тұжырымдауға, әр сөздің мағынасын және бүкіл сөйлемнің мағынасын нақтылауға үйрету маңызды. Гипотезаны ауызша да, математикалық тілде де жазуға болады, бұл оған үлкен дәлдік береді. Жоғарыдағы мысалдан гипотезаны келесідей тұжырымдауға болады: үшбұрыштың кез келген бұрышы ұлғайған кезде осы бұрышқа қарама-қарсы қабырғасының ұзындығы да артады.

5. Тапсырмалық жағдайды зерттеу кезінде нақты нәтижелер гипотеза негізінде алынған нәтижелермен салыстырылады. Бұл жағдайда эксперимент, сынақтар, мүмкін сынақтар, мәселені шешуге тырысу фигура элементтерінің орналасуының өзгеруімен, шекті жағдайларды, жалпылауға мүмкіндік беретін ерекше және аралық ережелерді қарастырумен байланысты болуы мүмкін.

Алынған нәтижелердің жүйелеуі мен талдауын, геометриялық фигураның кез-келген қасиеттерін, байланыстарын, заңдылықтарын визуалды түрде анықтауға мүмкіндік беретін сәйкес кестелер, диаграммалар графиктер және т.б. негізінде беруге болады (1-кесте).

<i>Сынақтар</i>				<i>Қорытынды</i>
1) негіздегі бұрыштың шамасы				
2) қарама-қарсы төбедегі бұрыштың шамасы негізіне				
3) қарама-қарсы қабырғасының ұзындығы				

1-кесте.

6. Қорытынды тұжырым алынған нәтижелермен фигура элементтерінің өзгеруінің әр жағдайын егжей-тегжейлі сипаттауды және фигура элементтерінің өзара байланысын ашуды қамтамасыз етеді.

Қарастырылып отырған мысал үшін: үшбұрыштың табанындағы бұрыш ұлғайған кезде қарама-қарсы қабырғасының ұзындығы артады. Бұл жағдайда табанына қарама-қарсы төбедегі бұрыштың шамасы азаяды. (Үшбұрыштың табанындағы бұрыш азайған кезде қарама-қарсы қабырғасының ұзындығы азаяды. Бұл жағдайда табанына қарама-қарсы төбедегі бұрыштың шамасы артады.) Сонымен қатар, табанына қарама – қарсы жатқан үшбұрыштың төбесі оның созындысында жататын болса, табанындағы жазыңқы бұрыш 180° -қа тең, ал табанына қарама-қарсы төбедесіндегі бұрышы нөлге тең болады.

Осылайша, компьютерлік бағдарламалық құралдарды зерттеу және оларды зертханалық-практикалық жұмыстар барысында жүзеге асыру оқушылардың өзіндік оқу-танымдық қызметін ынталандыратын, мектеп геометриясы курсының әртүрлі тақырыптары

бойынша модельдейтін компьютерлік бағдарламаларды қолданудың дайын сценарийлерін жасауға мүмкіндік беретін ақпараттық жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Атрощенко С.А., Нестерова Л.Ю. Интерференция математических компетенций в системе «школа – педвуз – школа» // Мир науки, культуры, образования. Международный научный журнал. 2012. № 3. 51-54 бет.
2. Атрощенко С.А. Формирование у учащихся базовых математических моделей задач эффективного управления // Международный научно-исследовательский журнал = Research Journal of International Studies. 2013. № 7-4 (14). 55-56 бет.
3. GeoGebra. Электронный ресурс – [Режим доступа] – <http://www.geogebra.org/cms/ru/> (дата обращения: 12.07.2014 г.)
4. Атрощенко С.А. Теория и методика обучения студентов педвуза методам изображения геометрических фигур в контексте укрупнения дидактических единиц диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Арзамас, 1998.
5. Первушкина Е.А. Развитие геометрической креативности учащихся 5-6 классов средствами информационных технологий обучения
6. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / национальный исследовательский нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. Арзамас, 2006.
7. Первушкина Е.А. Модель развития геометрической креативности школьников при обучении математике в 5-6 классах с использованием информационных технологий // Школа будущего. 2011. № 6. 58-64 бет.
8. Пономарева Е.И., Первушкина Е.А. Развитие креативности школьников при обучении математике в 5-6 классах с использованием интерактивных геометрических сред // Перспективы науки. 2011. № 16. 27-34 бет.

References

1. Atroschenko S. A., Nesterova L. Yu. interference of mathematical competence in the system "School – Pedagogical – School" // world of science, culture, education. International scientific journal. 2012. No. 3. pp. 51-54.

2. Atroschenko S. A. formation of basic mathematical models of effective management // international scientific research journal = Research Journal of International Studies. 2013. № 7-4 (14). Pp. 55-56.

3. GeoGebra. Electronic resource -[access mode] – <http://www.geogebra.org/cms/ru/> (image date: 12.07.2014)

4. Atroshchenko S. A. theory and methods of training students ' pedvuz methods of identifying geometric figures in the context of strengthening didactic unity dissertation on the study of a candidate of Pedagogical Sciences / Arzamas, 1998.

5. Pervushkina E. A. development of geometric creativity 5-6 classes of Information Technology training

Dissertation on the preparation of a student's degree for a candidate of Pedagogical Sciences / National Research Institute of Nizhny Novgorod State University. N. I. Lobachevsky. Arzamas, 2006.

6. Pervushkina E. A. model for the development of geometric creativity of schoolchildren at the training of mathematics in 5-6 classes with the use of Information Technologies // future school. 2011. No. 6. pp. 58-64.

7. Ponomareva E. I., Pervushkina E. A. development of creativity of schoolchildren at the training of mathematics in 5-6 classes with the use of interactive geometric means // perspective Sciences. 2011. No. 16. pp. 27-34.

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ГЕОМЕТРИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ДИНАМИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЫ GEOGEBRA

НУГАЕВА З.Т., СЕРІКҚАЛИҚЫЗЫ Ә.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

* e-mail: Zahira2009.85@mail.ru

Аннотация. В статье раскрыты методические аспекты организации профессионально-ориентированного обучения геометрии с помощью динамического программного обеспечения GeoGebra. Программа GeoGebra обладает мощной функциональностью, позволяющей наглядно и легко изучать математику. В работе описана структура и содержание заданий, стимулирующих самостоятельную познавательную активность обучающихся, способствующих их профессиональной деятельности. В соответствии со структурой практических упражнений на примере следует: инструкция, описывающая этапы выполнения основных упражнений; включены такие

составляющие, как образцы заданий для непосредственного построения реального образа; задания самостоятельной работы обучающихся – разработка инструкций и дополнение образа другой фигуры. Решение любых стереометрических задач начинается с рисования геометрического тела (трехмерной геометрической фигуры) и фигур, составляющих это тело. Для этого поэтапно рисуются основные геометрические элементы (точка, отрезок). В этой статье показано, что на основе конкретных примеров с помощью программного обеспечения GeoGebra можно создавать структуры (геометрические фигуры и тела) с точками, векторами, линиями, коническими сечениями, а затем динамически их изменять. В результате компьютерного моделирования с помощью динамической программы GeoGebra геометрические понятия и построения становятся визуальными. Поучителен и сам процесс создания соответствующего рисунка, что особенно важно при изучении стереометрии.

Ключевые слова: профессионально ориентированное обучение, программное обеспечение GeoGebra, стереометрия, познавательная деятельность студентов, интерактивная геометрия, геометрическая фигура.

FEATURES OF PROFESSIONALLY ORIENTED TEACHING OF GEOMETRY USING THE GEOGEBRA DYNAMIC PROGRAM

NUGAEVA Z., SERIKKALIKYZY A.

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

* e-mail: Zahira2009.85@mail.ru

Abstract. The article reveals the methodological aspects of the organization of professional-oriented teaching of geometry using the GeoGebra dynamic software. The program GeoGebra has powerful functionality that allows us to visually and easily learn mathematics. The paper describes the structure and content of tasks that stimulate the independent cognitive activity of students, contribute to their professional activities. According to the structure of practical exercises, the following is shown on the example: a guide describing the steps of basic exercises; sample tasks for the direct compilation of a specific image; the task of independent work of students – the development of instructions and the addition of components such as complementing the image of another figure. The solution of any stereometric problems begins with the construction of a geometric body (three-dimensional geometric figure) and the figures that make up this body. For that, the main geometric elements (point, segment) are drawn in stages. This article shows that on the basis of specific examples, using the GeoGebra software, you can create structures (geometric figures and bodies) with points, vectors, lines, conical sections, and then dynamically modify them. As a result of computer modeling using the dynamic program GeoGebra, geometric concepts and constructions become visual. The process of creating a suitable drawing is a guide, which is very important when studying stereometry.

Key words: professionally oriented learning, GeoGebra software program, stereometry, cognitive activity of students, interactive geometry, geometric figure.

FTAMP 14.25.01

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

БАЛТЫМОВА М.Р. ¹[0000-0001-8501-082X], **ЖҰБАНАЗАРОВ С.А.** ²[0000-0002-0782-7719] *

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Д.Қонаев атындағы жалпы білім беретін орта мектебі, Ақтөбе, Қазақстан

* e-mail: szhubanazar@icloud.com

Аңдатпа. Қазақстандағы инклюзивті білім беруді ұйымдастыру үдерісін зерделеу мен талдау негізінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтендіру тәжірибесі баяу жүруде. Бұл олардың өмірге бейімделу жағдайын әлсіретіп, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті күшейтеді. Осы жағдайды шешуге бағытталған көптеген мемлекеттік шаралардан бөлек, заманауи жағдайларда инклюзивті білімге қол жеткізуді, әлеуметтік инклюзияны және білім беруде ерекше қажеттілігі бар тұлғалардың жалпыға теңдей білім алуын қамтамасыз етуді ынталандыру және оны дамыту қажет. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың едәуір бөлігін дамуында ауытқуы бар балалар құрайды. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, тек 2021 жылдың өзінде республикада дамуында кемістігі бар оқушылар саны – 15238 құрады. Бұл физикалық және ақыл-ой кемістігі бар, соның салдарынан арнайы білім беру бағдарламаларын әзірлеуге қажет ететін өмірлік шектеулері бар 18 жасқа дейінгі балалар. Елімізде жалпы білім беру ұйымдарында инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіруді мемлекеттік деңгейде мүдделі тараптардың күш-жігерін біріктіру және оны табысты жүзеге асыру маңызды шарттарының бірі. Бұл зерттеу ерекше назар аударуды қажет етеді, өйткені, инклюзивті білім берудің қазіргі жағдайына талдау жасау арқылы осы саладағы өзекті мәселелерді шешу жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, инклюзия, арнайы білім беру қажеттіліктері.

Қазіргі әлемде жаһандану адам өмірінің барлық аспектілерін қамтиды және адамдардың дүниетанымын, мәдени-білім беру қажеттіліктерін, өмірлік құндылықтарды өзгертетін ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың таралуымен қуатталады. Сондай-ақ білім, оқыту, ақпарат халықаралық саудадағы жаңа қуат көздері, жеке және корпоративтік байлықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл тұрғыда қазіргі заманды көбінесе ақпараттық-коммуникациялық технологияларға негізделген «білім қоғамы» деп атайды. Білім қоғамы – бүгінгі әлемнің өзгермелі экономикалық және саяси динамикасында бәсекеге қабілетті және табысты болу үшін қажетті қоғам түрі. Бұл жоғары білімді қоғам, сондықтан инновацияларды, кәсіпкерлікті және осы қоғамның экономикасының белсенділігін ынталандыру үшін өз азаматтарының біліміне сүйенеді.

XXI ғасыр кез келген қоғамдық дамудың басты мақсаты жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы ғана екенін түсінумен сипатталады. Қоғамдық сананың бұл өзгерістері қазіргі тәжірибеде жасалған тәсілдер мен тұжырымдамаларға негізделген білім берудің жаңа

парадигмасының пайда болуына себеп болды. Олардың ішінде «инклюзивті білім беру» идеясы бар. Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) инклюзивті білім берудің әмбебап анықтамасын барлық балалар үшін сапалы білімге тең қолжетімділікті білдіретін тұтас құбылыс ретінде түсіндіреді. Бұл гуманизмге, интеллект пен шығармашылықты дамытуға, тұлғаның интеллектуалдық, этникалық, эмоционалдық және физиологиялық құрамдастарының тепе-теңдігіне негізделген [1].

Қабілет пен мүмкіндік, мәдениет немесе әлеуметтік мәртебедегі айырмашылықтарға қарамастан, барлық балаларға білім беру мүмкіндігін беру идеясы адам санасына көбірек еніп келеді. Инклюзив дегеніміз – қабілеті әртүрлі балаларды мектеп өмірінің барлық аспектілеріне толық енгізу. Ол барлық балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мектеп ортасының шынайы бейімделуін, сондай-ақ айырмашылықтарды мойындауды және бірін-бірі құрметтеуді талап етеді.

Білім беру саласында мемлекеттік саясатының негізгі қағидаты – білім берудің жалпыға бірдей қолжетімділігінің гуманистік принципі, бұл білім беру жүйесі білім алушылардың дамуы мен даярлығының деңгейі мен ерекшеліктеріне сәйкестендірілуі тиіс дегенді білдіреді. Қандай да бір топқа қатысты кемсітушілік болса, қазіргі қоғамды шынайы деп санауға болмайды.

Инклюзивті білім беру – адамның айрықша құндылығына, оның бірегейлігіне, оның лайықты өмір сүруге, оның физикалық немесе психикалық жағдайына қарамастан қазіргі өркениеттің барлық құндылықтарын иелену құқығына негізделген гуманистік идеяларды дамытудың нәтижесі. Сонымен бірге, мәдени, діни, этникалық, тілдік азшылықтардың жалпы қабылданған әлеуметтік мінез-құлық нормаларына негізделген балама емес әлеуметтік тәжірибелерді түсінуге және насихаттауға тырысатын инклюзивті қоғам идеясына негізделген әлеуметтік модель. Қоғамда мүгедектермен қарым-қатынас жасаудың ерекше мәдениетін қалыптастыру, мұндай адамдардың әлеуметтенуіне және өзін-өзі барынша іске асыруына жағдай жасау мақсатында көптеген ғалымдар инклюзивті білім беруді әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырады. Алайда, қазіргі жағдай мемлекетке әлеуметтік жағынан осал және мүгедектерді бірдей қатысумен және сапалы білім алу үшін тең мүмкіндіктермен қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді [2].

Соңғы жылдары дамыған және дамушы елдер әлеуметтік белсенді инклюзивтілікті енгізуге қатысты мәселелерді оңды шешуге бағытталған мақсатты бағдарламаларды жүзеге асыру мәселелерін талқылауда. Бұл елдің әлеуметтік-саяси мәселелерінің бірі – бұл процесті

икемді түрде ұйымдастыра алатын және әртүрлі проблемалары бар адамдарға адекватты білім беру формасын қамтамасыз ете алатын білім беру жүйесі.

Инклюзивті білім беруді жетілдіру үшін шет елдік ғалымдардың инклюзияны зерттеу тәжірибелеріне шолу жасау маңызды. Д.В. Олива [3] білім беру жүйесінде инклюзивті білімді жүзеге асыруда мүмкіндіктері шектеулі жандардың жалпы білім беретін мектептерге қол жеткізуі – білім тарихындағы жетістіктер десе, ал Т. Саловита [4] мұғалімдердің жұмысқа бағдарлануы мен өзіндік тиімділігі олардың инклюзияға деген көзқарасымен байланысты деп есептейді.

Ш. Х. Кобилова, Ф. А. Сафарова, Г. У. Ахророва [5] инклюзивті білім берудің заманауи әлемдік стандарттары – мүмкіндігі шектеулі оқушыларға қолжетімді білім беру келесідей түсіндіріледі:

- мүмкіндігі шектеулі оқушылардың «қажетті және табиғи қажеттіліктері» үшін еркін дене қозғалысына жағдай жасау;
- оқу кабинеттерін арнайы жабдықталған оқу орындарымен, құрал-жабдықтармен және оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету;
- мүмкіндігі шектеулі оқушылардың оқуы мен қозғалысының жеңілдігі үшін құрылыс инфрақұрылымының инклюзивті білім берумен сәйкестігі;
- мүмкіндігі шектеулі студенттердің оқуға толық қолжетімділігін қамтамасыз ететін заманауи оқу жабдықтарымен жабдықталған кабинеттер және т.б.

Қазақстанда инклюзивті білім беру идеясының пайда болуы мен енгізілуі Р.А.Сулейменованың атымен байланысты. Ол өз зерттеуінде: «инклюзивті білім беру – отбасылардың белсенді қатысуы арқылы жасына, жынысына, этникалық тегіне, дініне, дамуының артта қалуына немесе экономикалық жағдайына қарамастан барлық баланы білім беру процесіне толық қамту және олардың әлеуметтік бейімделуіне, балаларды ажырататын кедергілерді жоюға бағытталған мемлекеттік саясат» деп көрсетеді [6].

Инклюзивті білім беру деп ерекше білім беруді қажет ететін балаларды жалпы білім беретін мектептер мен балабақшаларға тарту, олардың сапалы білім алуына қолайлы жағдай жасау жүйесі мен процесі түсініледі. Қазақстанда инклюзивті білім беруді енгізу дәстүрлі білім беру жүйесін реформалауды және әртүрлі инновациялық қызметті жүзеге асыруды көздейді.

Қазақстан Республикасындағы инклюзивті білім беру – білім берудің жалпы білім беру құрылымындағы жаңа бағыт. Бұл балалардың денсаулық жағдайына қарамастан білім

берудегі барлық қажеттілік пен талаптарды қанағаттандыру үшін тең мүмкіндіктерді көздейтін білім беру реформасының бағыты.

Қазақстандағы білім беру жүйесінің маңызы мен мақсаттары келесідей:

- барлық балалар – тең пропорцияда оқу-тәрбие процесіне қатысушылар;
- мектеп балаларды өмірге бейімдейді;
- мүмкіндігі шектеулі балаларда олардың қоғамдағы өзектілігі, әлеуметтік іске асырудың мәні мен болашағы туралы түсінік қалыптасады;
- қоғамның гуманистік ұстанымы қалыптасады;
- мейірімділікке, мейірімділікке және барлық адамдардың теңдігіне тәрбиелік мән беріледі.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының 2018-2021 жылдардағы дерегіне сәйкес еліміздегі даму мүмкіндігі шектеулі оқушылардың санын 1-кестеден көруге болады.

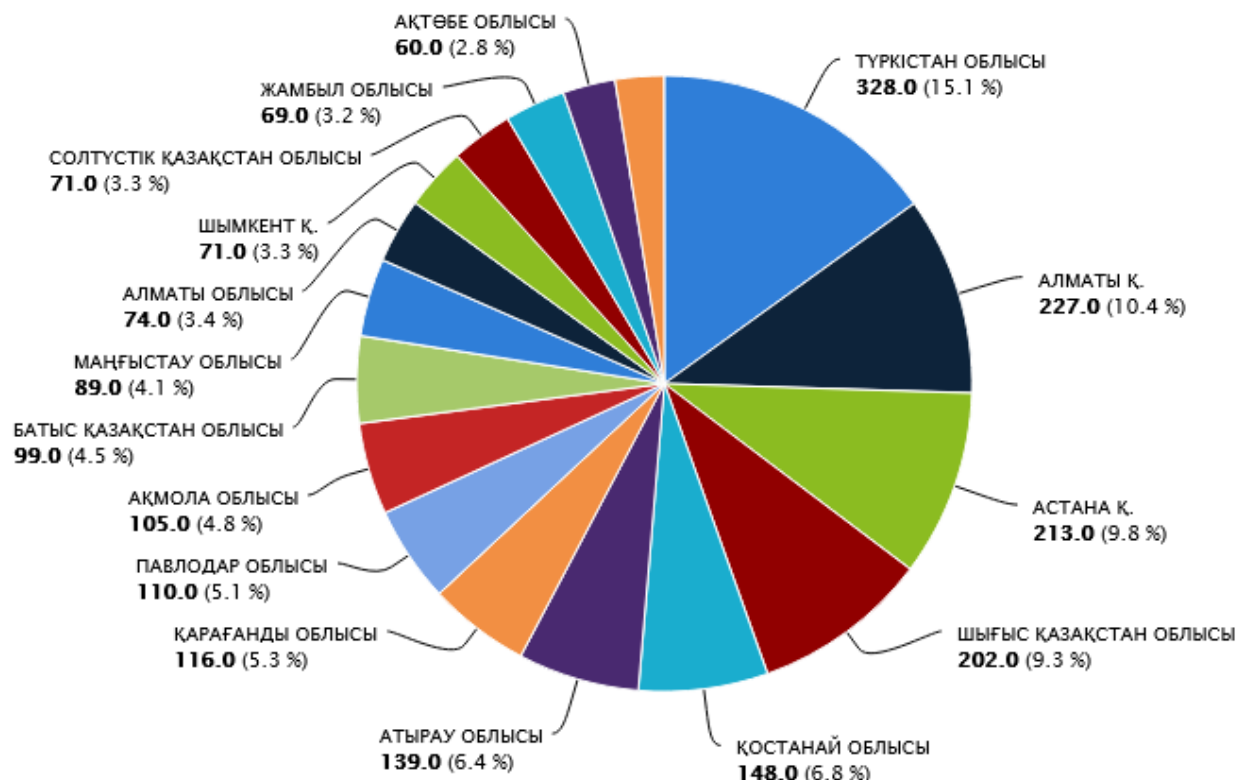
1-кесте. Даму мүмкіндігі шектеулі оқушылардың саны

	2018 жы	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл
Қазақстан Республикасы	14 869	14 895	14 989	15 238
Ақмола облысы	622	663	665	686
Ақтөбе облысы	523	556	573	581
Алматы облысы	908	913	887	876
Атырау облысы	263	271	281	282
Батыс Қазақстан облысы	590	577	548	535
Жамбыл облысы	518	512	498	478
Қарағанды облысы	1 479	1 463	1 419	1 454
Қостанай облысы	836	747	747	745
Қызылорда облысы	257	262	266	252
Маңғыстау облысы	555	594	619	638
Павлодар облысы	841	798	804	824
Солтүстік Қазақстан облысы	708	624	578	609
Түркістан облысы	1 381	1 243	1 330	1 350
Шығыс Қазақстан облысы	1 641	1 684	1 688	1 698
Астана қаласы	630	774	863	948
Алматы қаласы	2 326	2 429	2 420	2 474
Шымкент қаласы	791	785	803	808

Ескерту: Ресми деректер негізінде автормен құрастырылған

Инклюзивті білім беру практикаға қарқынды еніп, білім беру жүйесінің алдына көптеген күрделі мәселелер мен жаңа міндеттер қояды. Инклюзияның бай тәжірибесі мен заңнамалық консолидациясы бар шетелдік білім беру жүйесінен айырмашылығы, біздің отандық инклюзия енді ғана қалыптасып, дами бастады. 2021 жылы Қазақстанда тұратын, мүгедектер санатына жататын және олардың ерекше білім беру қажеттіліктерін

қанағаттандыратын арнайы (түзету) білімге мұқтаж балалардың саны 15238-ге жеткен. Ең төмен көрсеткіш Қызылорда облысында 252 бала болса, ең жоғары көрсеткіш Алматы қаласында 2474 бала тіркелген. Инклюзивті біліммен қамтылған мектептер санын салыстырмалы талдауды 1-суреттен көруге болады.

Ескерту: Ресми деректер негізінде автормен құрастырылған

1-сурет. Даму мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған сыныптары бар мектептер саны

Еліміздегі жалпы білім беру ұйымдарындағы инклюзивті сыныптар санын салыстырмалы талдауда Түркістан облысы – 382 (15,1 %) мен Шығыс Қазақстан облысында – 202 (9,3 %) және Алматы қаласы – 227 (10,4 %) мен Астана қаласында – 213 (9,8 %) инклюзивті сыныптардың артуын көрсетеді. Инклюзивті сыныптар саны Жамбыл облысы – 69 (3,2 %) мен Ақтөбе облысы – 60 (2,8 %) және Қызылорда облысында – 56 (2,5 %) шамалас деңгейде.

Білім беру жүйесінде ата-аналар мен мұғалімдер арасында инклюзивті білім берудің жарамдылығы туралы әлі де әртүрлі пікірлер бар. Демек, инклюзивті тәжірибеде дамытуда неліктен тым аз ілгерілеушілікке қол жеткізілгенін терең талдау қажет.

Бүгінгі күн талабы негізінде білім беру мен инклюзивтілікті жаңғыртуға көңіл бөлу қажет. Инклюзивті білім беру әрбір оқушыны өзіндік қызығушылықтары, қабілеттері мен

кажеттіліктері, оқу процесіне жеке көзқарасы мен осы ерекшеліктерді ескере отырып оқу бағдарламаларын құрудағы икемділігі, сонымен қатар мұғалімнің жоғары кәсібилігі, үлгілі этикасы бар бірегей тұлға ретінде танып, сезімталдық, тыңдау және түсіну қабілеті сияқты қасиеттерді қалыптастырады. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру өзінің құндылық ауқымын қалыптастыра отырып, қабілеттері мен жетістіктеріне қарамастан әрбір адамның білім алуға және қолайлы білім деңгейін ұстап тұруға, өзін-өзі көрсету құқығын қамтамасыз етеді. Сондықтан инклюзивті білім беруді мамандандырылған мекемелерде емес, жалпы білім беруден бастап жоғары оқу орындарына дейін енгізу қажет. Бұл процесс жастар мен ересектерде жанашырлық пен эмпатияны дамытуға көмектеседі. Басқаларды түсінудің тиімділігін арттырады, табысты әлеуметтену мен өзін-өзі тануға ықпал етіп, қоғаммен тиімді қарым-қатынас пен кемсітушілікпен күресу құралы ретінде жұмыс істейді.

Инклюзивтіліктің арқасында оқушының қоғамнан оқшаулануы төмендеп, өзіне деген сенімі артады. Инклюзивті білім беруді енгізу білім беру саласындағы ірі реформа және жан-жақты шығармашылықты дамыту мен көрсетудің үлкен әлеуетінің көзі болып саналады. Инклюзивті білім беру адамзаттың мәнін қамтиды, әркімге қолжетімді және әлеуметтік теңсіздікпен байланысты кедергілерді жояды.

Инклюзивті білім беру тиімді болуы үшін қоғамдағы инклюзивті білім беру саясаты бағытталған және қарқынды дамып келе жатқан бағдарлама негізінде жүзеге асырылуы керек. Ең алдымен педагогтердің дүниетанымын өзгертіп, кәсіби құзыреттілігін арттыру қажет. Себебі, мұғалім тұлғасы инклюзивті білім берудің маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Инклюзивті білім беру мақсатын негізге ала отырып, интенсивтілікке негізделген дәйекті және өмірлік маңызды ұйымдастырушылық-нормативтік базаны құру, сондай-ақ оны кезең-кезеңімен жүзеге асыру, инклюзивті білім беруді жаңа білім беру стандарттарына сәйкес әлеуметтік саясатпен үйлестіру және тереңдетілген іс-шараларды жүргізу қажет. Барлық балалар физикалық, әлеуметтік, интеллектуалдық және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, білім беру жүйесіне енгізіліп, құрдастарымен бірге тәрбиеленуі керек. Тек осы жағдайда ғана инклюзивті білім беру мәселелерін шешуге болады.

Инклюзивті білім беру – қазіргі қоғамдағы келешегі бар оқытудың прогрессивті әдісі. Бұл мүмкіндігі шектеулі әрбір балалардың өзіндік қабілеттері мен қажеттіліктеріне бейімделген сапалы білім алу құқығын жүзеге асыратын, өмірден өз орнын табатын және өзінің өмірлік мүмкіндігі мен әлеуетін қалыптастыратын орта.

Әдебиеттер тізімі

1. Gabdrakhmanova, S., Turetayeva, G., & Doszhanova, S. (2020). Perspectives and Problems of Inclusion Education in Kazakhstan during Covid 19. *International Journal of Special Education and Information Technologies*, 6(1), 29–36. <https://doi.org/10.18844/jeset.v6i1.5478>
2. Turlubekova, M. B., & Bugubayeva, R. O. (2021). Inclusive education in Kazakhstan: analysis of the organizing process and the possibility of its further development. *Central Asian Economic Review*, (3), 89-109. <https://doi.org/10.52821/2224-5561-2021-3-89-109>
3. Oliva D. V. (2016). Barriers and resources to learning and participation of inclusive students. *Psycologia USP*, 27(3), 492–502.
4. Timo Saloviita (2020) Attitudes of Teachers Towards Inclusive Education in Finland. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 64:2, 270-282. <https://doi.org/10.1080/00313831.2018.1541819>
5. Кобилова, Ш. Х., Сафарова, Ф. А., Ахророва, Г. У. Перспективные возможности внедрения инклюзивного образования в жизнь сообщества [Текст]. / Кобилова, Ш. Х., Сафарова, Ф. А., Ахророва, Г. У. // Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2022. - № 2(10). – С. 441-443.
6. Сулейменова, Р. А. К вопросу об инклюзивном образовании. [Текст]. / Сулейменова, Р. А. // Открытая школа. – 2015. - № 147(06). – С. 56-58.

References

1. Gabdrakhmanova, S., Turetayeva, G., & Doszhanova, S. (2020). Perspectives and Problems of Inclusion Education in Kazakhstan during Covid 19. *International Journal of Special Education and Information Technologies*, 6(1), 29–36. <https://doi.org/10.18844/jeset.v6i1.5478>
2. Turlubekova, M. B., & Bugubayeva, R. O. (2021). Inclusive education in Kazakhstan: analysis of the organizing process and the possibility of its further development. *Central Asian Economic Review*, (3), 89-109. <https://doi.org/10.52821/2224-5561-2021-3-89-109>
3. Oliva D. V. (2016). Barriers and resources to learning and participation of inclusive students. *Psycologia USP*, 27(3), 492–502.
4. Timo Saloviita (2020) Attitudes of Teachers Towards Inclusive Education in Finland. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 64:2, 270-282. <https://doi.org/10.1080/00313831.2018.1541819>

5. Kobilova, Sh. H., Safarova, F. A., & Ahrorova, G. Ý. (2022). Perspektivnye vozmojnosti vnedrenia inklýzivnogo obrazovanija v jizn soobestva. *Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali*, 2(10), 441-443.
6. Sýleimenova, R. A. (2015). K voprosý ob inklýzivnom obrazovanii. *Otkrytaia shkola*, 147(06).

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

БАЛТЫМОВА М.Р. ¹, ЖУБАНАЗАРОВ С.А. ^{2*}

¹ Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

² Общеобразовательная средняя школа имени Д.Конаева, Актобе, Казахстан

*e-mail: szhubanazar@icloud.com

Аннотация. На основании изучения и анализа процесса организации инклюзивного образования в Казахстане опыт социализации детей с особыми образовательными потребностями идет медленно. Это ослабляет их способность адаптироваться к жизни и увеличивает социальное неравенство в обществе. Помимо многих государственных мер, направленных на решение данной ситуации, необходимо поощрять и развивать доступ к инклюзивному образованию, социальную интеграцию и равноправное образование лиц с особыми образовательными потребностями в современных условиях. Значительное количество детей с особыми образовательными потребностями составляют дети с отклонениями в развитии. По статистическим данным, только в 2021 году количество учащихся с отклонениями в развитии в республике составило 15 238 человек. Это дети в возрасте до 18 лет, имеющие физические и умственные недостатки, в результате чего у них возникают жизненные ограничения, требующие разработки специальных образовательных программ. Одним из важнейших условий совершенствования системы инклюзивного образования в общеобразовательных учреждениях страны является объединение усилий заинтересованных сторон на государственном уровне и ее успешная реализация. Данное исследование заслуживает особого внимания, так как посредством анализа современного положения инклюзивного образования предусмотрены пути решения актуальных проблем в этой сфере.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзия, потребности в специальном образовании.

THE CURRENT STATE OF INCLUSIVE EDUCATION IN KAZAKHSTAN

BALTIMOVA M.R.¹, ZHUBANAZAROV S.A.^{2*}

¹ K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

² Secondary school named after D.Konaev, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: szhubanazar@icloud.com

Abstract. Based on the study and analysis of the process of organizing inclusive education in Kazakhstan, the socialization experience of children with special educational needs is slow. This weakens their ability to adapt to life and increases social inequality in society. In addition to many state measures aimed at solving this situation, it is necessary to encourage and develop access to inclusive education, social inclusion and equal education of persons with special educational needs in modern conditions. A significant number of children with special educational needs are children with developmental disabilities. According to statistical data, only in 2021, the number of students with developmental disabilities in the republic was 15,238. These are children under the age of 18 who have physical and mental disabilities, as a result of which they have life limitations that require the development of special educational programs. One of the most important conditions for the improvement of the inclusive education system in general educational institutions in the country is to unite the efforts of interested parties at the state level and to successfully implement it. This study deserves special attention, because by analyzing the current situation of inclusive education, ways to solve the current problems in this field are provided.

Key words: inclusive education, inclusion, special education needs.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

ЭКОНОМИКА И ПРАВО

ECONOMICS AND LAW

GTAMP 10.17.01

ЗАҢДЫ ӨКІЛДЕРІНІҢ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ ЖӨНІНДЕГІ МІНДЕТТЕРІН ОРЫНДАМАУ ҮШІН ҚАЗІРГІ ӘКІМШІЛІК ЖАЗАЛАУ ШАРАЛАРЫНЫҢ ТИІМСІЗДІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ИСМАЙЛОВА Б.Ш. [0000-0001-6338-7909], УСПАНОВА К.К. [0000-0002-9952-6824]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: daulet070108@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада кәмеелетке толмаған балалардың заңды өкілдерінің тәрбиелеу, оқыту және қорғау міндеттерін орындамауына қатысты әкімшілік жауапкершілігі туралы мәселе қарастырылған. Балаларға, олардың физикалық, интеллектуалдық, рухани және адамгершілік жағынан дамуына қамқорлық жасау ата-аналардың немесе өзге де заңды өкілдердің негізгі міндеті болып табылады. Бұл ретте балаларды тәрбиелеу процесінің сапасы ең алдымен ата-аналарға немесе өзге де заңды өкілдерге, олардың өз балаларының оқытуын, денсаулығын сақтау, құқықтары мен мүдделерін қорғау жөніндегі өз міндеттерін орындау сапасына байланысты болады. ҚР ӘҚБтК-нің 127-бабының 1-бөлігі бойынша практиканы талдау бойынша әкімшілік айыппұлды тағайындау тиімділігінің мәселелері анықталды және оған балама әкімшілік жаза түрлері ретінде ескерту, түзеу немесе қоғамдық жұмыстарға тарту түрінде әкімшілік жаза белгілеу ұсынылды. Заңды өкілдердің кінәсін анықтауда нақты критерийлердің орнатылу қажеттігі талданды. Мұндай критерийлерге балаға немқұрайлықпен қарау, денсаулығына көңіл бөлмеу, санитария ережелерінің мүлде сақталмауы, баланың білім алуына кедері жасау, тәрбиелеуге көңіл бөлмеу. Сонымен қатар балалар арасындағы құқықбұзушылық санының соңғы жылдары артуы қатаң шараларды қажет етеді. Бұл сұраққа байланысты жасөсіріміздерді 14 жастан бастап әкімшілік жауапкершілікке тарту қажеттілігі тақырыбы көтерілді.

Кілт сөздер: әкімшілік құқық, әкімшілік құқық бұзушылық, отбасы, кәмеелетке толмағандар, ата-ана, заңды өкіл, тәрбиелеу.

Қазіргі уақытта ата-аналардың өз балаларын тәрбиелеудегі жауапкершілігі мәселесі өткір түр. Білім берудің тиісті стилін қалыптастыру, қолайлы отбасылық атмосфераны құру мәселелері әртүрлі әлеуметтік құрылымдарда талқыланады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабының 2-тармағына сәйкес балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-ананың етене құқығы әрі міндеті болып табылады [1]. "Неке (ерлі-

зайыптылық) және отбасы туралы" Қазақстан Республикасы Кодексінің 70-бабына сәйкес ата-аналар баланың денсаулығына қамқорлық жасауға міндетті, ата-аналардың өз баласын тәрбиелеуге құқығы бар және міндетті, олар оның тәни, психикалық, адамгершілік және рухани дамуы үшін қажетті өмір сүру жағдайларын қамтамасыз етуге жауапты болады, ата-аналар баланың міндетті орта білім алуын қамтамасыз етуге міндетті [2]. Ата-аналардың немесе басқа заңды өкілдердің өз балаларын тәрбиелеу, күтіп-бағу, оқыту, емдеу жөніндегі міндеттерін орындамауының немесе тиісінше орындамауының себептері әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы, ата-аналардың спирттік ішімдіктерді, есірткі немесе басқа да психоактивті заттарды пайдалануы, сондай-ақ "сәтті" деп саналатын отбасылардағы балаларға тәрбиелеуге деген формальді қатынас болуы, яғни ата-аналардың жұмыспен қамтылуына байланысты балаларын тәрбиелеумен айналыспауы, олардың өміріне қызығушылық танытпауы және т.б.

Заңды өкілдердің өз балаларын тәрбиелеумен, сауықтырумен, оқытумен байланысты өздерінің тікелей міндеттерін сақтамауы ҚР ӘҚБтК-нің 127-бабында көзделген әкімшілік құқық бұзушылық құрамына әкеп соғады [3]. Орындамау бұл тұрғыда өз балаларының адамгершілік және дене тәрбиесі мен толыққанды сау дамуы, дұрыс тамақтану туралы толық немесе ішінара ойламайтын, олардың уақтылы білім алуына жағдай жасамайтын, бос уақытын ұйымдастырмайтын, баланың өмір сүруіне жағдай жасамайтын ата-аналардың немесе басқа заңды өкілдердің әрекеті немесе әрекетсіздігі деп түсіну керек. Оған қоса жиі ата-аналар немесе заңды өкілдер алкогольді асыра пайдаланады, қоғамға қарсы өмір салтын жүргізеді, бұл өз кезегінде жасөспірімнің моральдық, физикалық тәрбиесіне әсер етеді.

Бұл бап бойынша жауапкершілікке тартылған ата-аналар саны жылдан-жылға артып жатыр. 2021 жылы барлығы 6602 әкімшілік құқық бұзушылық тіркелді, 5858 адамға қатысты әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы қаулы шығарылды. Оның ішінде, 5822 әкімшілік іс бойынша әкімшілік айыппұл түрінде әкімшілік жаза қолдану туралы қаулы шығарылды. Салынған айыппұл сомасы 139 163 452,5 теңгеге жетті, 80 873 667 теңге өндірілді. 2020 жылы 5702 әкімшілік құқық бұзушылық тіркелді, 5618 тұлғаға қатысты әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы қаулы шығарылды. Оның ішінде, 4761 әкімшілік іс бойынша әкімшілік айыппұл түрінде әкімшілік жаза қолдану туралы қаулы шығарылды. Салынған айыппұл сомасы 114 428 859,5 теңгеге жетті, 61 629 167,498 теңге өндірілді. 2019 жылы 5167 әкімшілік құқық бұзушылық тіркеліп, 5370 тұлғаға қатысты әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы қаулы шығарылды. Оның ішінде, 4546 әкімшілік іс бойынша әкімшілік айыппұл түрінде әкімшілік жаза қолдану туралы қаулы шығарылды. Салынған айыппұл сомасы 52 751 028 теңгеге жетті, ал бұл соммадан тек 27123092,5 теңге өндірілді [4].

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден көрініп отырғандай, қаралып отырған бап бойынша әкімшілік құқық бұзушылықтар саны жыл сайын өсіп келеді, бұл қолайсыз отбасылармен жұмыс істеу бойынша әкімшілік жаза мен профилактикалық шаралардың тиімсіздігін көрсетеді. Соңғы уақытта Қазақстан Республикасының әкімшілік заңнамасында әкімшілік құқық бұзушылықтар жасағаны үшін әкімшілік айыппұл мөлшерін ұлғайтуға теріс үрдіс пайда болды. ҚР ӘҚБтК-не енгізілетін әрбір жаңа түзетулер мен өзгерістер заң шығарушы әкімшілік айыппұлдардың мөлшерін үнемі ұлғайтып отыратынын көрсетеді. Дегенмен, үнемі қатаңдап келе жатқан жазаларға қарамастан, әкімшілік құқық бұзушылықтардың саны өсуде. Ұсынылған деректерді бағалай отырып, әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін айыппұл түрінде жаза қолдану тәжірибесі қабылданған шаралардың тиімділігінің жеткіліксіздігін көрсетеді деп қорытынды жасауға болады. Яғни, әкімшілік жауапкершілік жазасы ӘҚБтК 40-баптың 2-бөлігінде көрсетілген құқық бұзушылық жасаған адамды заңнама талаптарын сақтау және құқық тәртібін құрметтеу рухында тәрбиелеу, сондай-ақ құқық бұзушының өзінің де, басқа адамдардың да жаңа құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсаттарына жетпейтіндігін көрсетеді [3].

Төмен тиімділікке табиғи реакция бұл әкімшілік жазалардың мөлшерін ұлғайту немесе қатаң санкциялар қолдану туралы ұсыныс болғанымен, отбасы құқығына байланысты мәселелерде айыппұл мөлшерін ұлғайтудың өзі ғана "жауапты ата-ана болуды" қамтамасыз етуге және өз балаларын тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін әкімшілік ықпал ету шараларына ұшырайтын ата-аналардың (заңды өкілдердің) санын азайтуға қабілетті шара бола алмайды. Салыстырмалы түрде көршілес Ресей Федерациясында ұқсас бап бойынша ата-аналардың немесе кәмелетке толмағандардың басқа да заңды өкілдерінің кәмелетке толмағандарды ұстау, тәрбиелеу, оқыту, құқықтары мен мүдделерін қорғау жөніндегі міндеттерін орындамауы, тиісінше орындамауы үшін ескерту немесе жүзден бес жүз рубльге дейін (шамамен алты жүзден үш мың теңгеге дейін) әкімшілік айыппұл салуға әкеп соғады [5]. Ал Қазақстанда айыппұл мөлшері он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде (30 630 теңге) салынады.

Сондай-ақ салынған айыппұлдардың басым бөлігі өндірілмегенін атап өткен жөн. Бұл үрдіс кәмелетке толмағандардың ата-аналарында тұрақты төленетін жұмыстың болмауымен байланысты. Өкінішке орай, ата – ана міндеттерін орындамау балаларға қатысты қатыгездікпен бірге қоғамның ең кедей топтарында жиі жасалатын қылмыс маскүнемдікпен, нашақорлықпен және қайыршылықпен байланысты. Жауаптылыққа тартылған адамдардың көпшілігінің өмір салтына байланысты табыстары өте төмен және тұрақсыз. Бұл жағдайда тек

мәжбүрлі еңбек құқық бұзушыларға тиімді әсер етуі мүмкін, өйткені егер құқық бұзушының жалақысы болмаса, айыппұл сияқты қылмыстық жазаны қолдану алдын-алу немесе жазалау рөлін атқармайды. Бұл фактормен қоса, қазіргі еліміздегі экономикалық жағдай Қазақстан азаматтарының табыстарының төмен болуына, несиелерге тәуелді болуына байланысты айыппұл төлеу отбасының қаржылық жағдайын ушықтырады және баланы салауатты ортада тәрбиелеуге кедергі жасайды. Сондықтан, осы бап бойынша әкімшілік айыппұлға балама ретінде ескерту, түзеу немесе қоғамдық жұмыстарға тарту түрінде әкімшілік жаза белгілеу қажет деп санаймыз және әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізіліп жатқан адамның материалдық жағдайын ескере отырып, ҚР қолданыстағы ӘҚБтК-не осындай ауыстыру мүмкіндігінің жаңа тетігін енгізген жөн.

Сондай-ақ, алдын-алу субъектілерімен, атап айтқанда кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі инспекциямен проблемалар бар, олар басқа алдын-алу субъектілерінен алынған ақпарат негізінде немесе отбасылық қолайсыздықтың анықталған фактілері негізінде кәмелетке толмағандардың ата-аналарын немесе заңды өкілдерін әкімшілік жауапкершілікке тартады. Бұл ретте, егер жасөспірім қоғамға қауіпті іс-әрекет немесе қоғамға қарсы іс-әрекет жасаса, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі инспекцияның қызметкерлері әртүрлі өтініштерді қарай отырып, жоғарыда аталған іс-әрекеттерді жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жеткілікті түрде анықтамайды. Бұл жағдайда жасөспірімнің әрекеті және оның қоғамға қарсы әрекеті қарастырылмайды, бірақ ата-аналардың немесе басқа заңды өкілдердің осы кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін орындамауы туралы мәселе көтеріледі. Осы санаттағы істерді қарай отырып, судьялар ата-ананың кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу және оқыту жөніндегі міндеттерін орындамауы бойынша мән-жайлардың кәмелетке толмаған адамның құқыққа қайшы әрекет жасау түріндегі салдарларға әкеп соққан дәлелдемелеріне назар аударуы қажет. Ата-ана қамқорлығының, отбасындағы қалыпты микроклиматтың болмауы, ата-аналардың балаларға тиісті материалдық қолдау көрсетпеуі, олардың мінез-құлқын бақылаудың болмауы жасөспірімнің қоғамға қарсы әрекет жасауына негіз бола алады. Алайда, кәмелетке толмағанның әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлары жақсы және ата-аналар оның дамуына қолайлы жағдайлар жасағынмен, бұл жасөспірімнің белгілі бір жағдайдағы теріс мінез-құлқына әсер еткен басқа жағдайлардың жиынтығынан туындауы мүмкін.

Кәмелетке толмаған адамның жеке басын, оның физикалық және психологиялық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Яғни, кәмелетке толмаған адамның кез-келген заңсыз әрекеті ата-аналардың немесе басқа заңды өкілдердің өз міндеттерін орындамауының немесе тиісінше

орындамауының салдары болып табылмайды. Тәжірибе көрсеткендей, заңды өкілдер көбінесе баласының үйден тыс жерде не істейтінін, кіммен сөйлесетінін білмейді. Бұл проблемалар, әдетте, өтпелі жаста пайда болады. Демек, осы бөліктегі әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттаманың жасалуы нақтыланбайды. Осылайша сіз келесі мысалды жасай аласыз: кәмелетке толмаған А.партаны антисептикпен жағып, оны "эксперимент" үшін өртеп жіберді. Алайда бала А. мектебінде жағымды сипатталады, отбасы арнайы есепте тіркелмеген, ата-аналар ұлын тәрбиелеумен ден қойып айналысуда. Осы мысал негізінде А. - ның заңды өкілдерін әкімшілік жауапкершілікке тартуға негіз жоқ екенін көруге болады. Алайда, іс жүзінде кәмелетке толмағандардың заңды өкілдерін осындай негіздер бойынша әкімшілік жауапкершілікке тарту жағдайлары кездеседі, бұл адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын өрескел бұзу болып табылады.

Кәмелетке толмағандардың заңды өкілдеріне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамаларды қарау кезінде кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі судья бұған ықпал ететін барлық мән-жайларды анықтайды, алайда іс жүзінде бәрі құқық бұзушылықтың өзін ресми талқылауға дейін азаяды және кәмелетке толмағандардың заңды өкілдерін оның еркіне және санасына байланысты емес негіздер бойынша әкімшілік жауапкершілікке тарту салдарынан болады. Міндеттердің орындалмауы заңды өкілдердің толық әрекетсіздігінде немесе жасөспірімнің құқық бұзушылыққа, әлеуметтік қауіпті әрекетке, қоғамға қарсы мінез-құлыққа әкелген теріс әрекетте көрсетілуі керек деп санаймыз. Яғни, Әкімшілік кодексінің 127-бабы, балаларын тәрбиелеу, оқыту, қорғау бойынша өз міндеттерін орындамауы керек, олардың моральдық тәрбиесіне, дұрыс тамақтануына, денсаулығын нығайтуға, қажетті жағдай жасауға, уақтылы білім алуға, бос уақытын ұйымдастыруға қамқорлық жасамауы керек.

Ата – аналардың өз міндеттерін елемеуін былайша білдіруге болады:

- антисанитариялық жағдайдағы балалар;
- немқұрайдылық;
- білім алуға немесе тиісті медициналық көмек алуға кедергілер жасау (оның ішінде діни себептер бойынша);
- кәмелетке толмағандарға моральдық немесе физикалық зиян келтіруге әкеп соққан қамқорлық пен зейіннің болмауы;
- қатыгездікпен қарау.

Жоғарыда аталған факторлардың бірінің болуы отбасының дисфункционалды отбасы ретінде тіркелуі қажеттігін көрсетеді. Ата-аналардың өз міндеттерін орындамауының бірнеше

белгілері бірден анықталған кезде, қадағалау органдары кәмелетке толмағанның мүдделерін қорғау үшін дереу тиісті шаралар қабылдауы керек.

ҚР ӘҚБтК-нің 127-бабының 1-бөлігі бойынша әкімшілік іс жүргізуді қозғаудың алдында ата-аналардың немесе өзге де заңды өкілдердің өздерінің кәмелетке толмаған балаларын тәрбиелеу және күтіп-бағу жөніндегі өз міндеттерін орындамағанын немесе тиісінше орындамағанын растайтын фактілерге мұқият тексеру жүргізілуге тиіс. Мұндай дәлелді базаның жоқтығында, ҚР ӘҚБтК-нің 69-бабында көрсетілген тәрбие шараларын қолдану туралы қаулы шығара отырып, кәмелетке толмағандардың өздерін әкімшілік жауапкершілікке тарту қажет [3]. Яғни заңды түсіндіру, келтірілген зиянның есесін толтыру міндетін жүктеу, бос уақытын шектеу және кәмелетке толмаған баланың мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу. Кәмелетке толмағандардың неғұрлым ауыр құқық бұзушылықтарын болдырмау үшін осындай қатаң шаралар қажет деп санаймыз.

Осы тұрғыда әкімшілік жауапкершілікке тарту жасы туралы мәселені көтерген жөн. Жыл сайын бұл тақырып өзекті бола түсуде және ғылыми ортада да, практиктер арасында да үнемі көтеріліп келеді. Мысалы, заң ғылымдарының кандидаты Е.В. Ильгова кәмелетке толмаған (бала) 15 жасқа толған кезде оның заңды маңызды әрекеттерді жүзеге асыру үшін жеткілікті көлемде мүмкіндіктер тізімі құрылғанын атап өтті. Бұл кәмелетке толмаған баланың белгілі бір жаста өзінің іс-әрекетінің мәнін түсінуге және олардың ықтимал салдарын түсінуге мүмкіндік беретін құқықтық сана деңгейіне жеткенін көрсетеді. Сонымен бірге, қолданыстағы заңнама әкімшілік құқық бұзушылық жасаған 15 жастағы адамдарға заңды жауапкершілікке тарту және құқықтық ықпал ету шараларын қолдану мүмкіндігін бекітпейді [6].

Біздің ойымызша қазіргі уақыттағы 14 пен 16 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар ХХ ғасырдың ортасындағы құрдастарынан айтарлықтай ерекшеленеді және олар жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтар айтарлықтай зиян келтіреді, сондықтан оларды әкімшілік жауапкершілікке тарту айтарлықтай профилактикалық функцияны орындайды деп санаймыз. Қылмыстық заңнамаға ұқсас жасалғаны үшін әкімшілік жауаптылық жасын 14 жасқа дейін төмендетуге болатын әкімшілік құқық бұзушылықтардың тізбесін жасау қажет. Мысалы, "ұрып-соғу", "ұсақ-түйек ұрлау", "ұсақ-түйек бұзақылық", "мәдени мұра объектілерін жою немесе бүлдіру", "теміржол көлігінде қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ететін ережелерді бұзу", "кәмелетке толмағандардың заңды өкілдерінің еріп жүруінсіз түнгі уақытта ойын-сауық мекемелерінде немесе тұрғын үйден тыс жерде болуы" сияқты құқық бұзушылықтар.

Қорытынды. Кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау проблемасы өзінің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық салдарлары бойынша ең маңызды мәселелердің бірі болып қала береді, бұл әкімшілік заңнама шеңберінде заңды жауапкершілікті қолдану тетіктерінің барлық кешенін жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Отбасылық қолайсыздықтың алдын алу үшін кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі уәкілетті органдар жасөспірімнің іс-әрекеттің себептері мен жағдайларын зерделеуге неғұрлым егжей-тегжейлі қарауы немесе отбасылық қолайсыздықтың себептері мен жағдайларын анықтауы қажет, мұндай себептерге ата-аналардың немесе заңды өкілдердің алкоголь өнімдерін немесе психоактивті немесе есірткі заттарын пайдалануына байланысты тәрбиеден жалтаруы жатады. Отбасындағы қолайсыздықты ерте анықтау профилактика субъектілеріне отбасындағы зорлық-зомбылықты болғызбауға бағытталған шараларды қабылдауға, сондай-ақ отбасы мен баланы ойдағыдай әлеуметтендіру және бейімдеу мүмкіндігіне мүмкіндік береді. Соңғы үш жылда бала құқықтары мен ата-аналардың тәрбиелеу функцияларын орындамауына байланысты әкімшілік құқық бұзушылықтар санының артуы қолданыстағы ӘҚБтК-дегі әкімшілік жаза шараларының тиімсіздігін көрсетіп отыр. Бұл мәселені шешу үшін құқық бұзушылықтардың белгілі бір санаттары бойынша жауаптылықтың жасын 14 жасқа дейін төмендету және ата-аналарды 127-баптың 1-бөлігі бойынша жауаптылыққа тарту кезінде дәлелдеу базасына қойылатын талаптарды арттыру түрінде ҚР әкімшілік заңнамасына тиісті өзгерістер ұсындық.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы
2. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-4 «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі»
3. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі»
4. Уәкілетті органдардың әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарау нәтижелері туралы №1-АД нысанды есебі [Электрондық ресурс] – 2022. - URL: <https://qamqor.gov.kz/crimes/statistecs> (жүгіну күні: 28.02.2022)
5. Ресей Федерациясының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі»
6. Ильгова Екатерина Владимировна, Сметанникова Арина Игоревна К вопросу о снижении возраста административной ответственности // Вестник СГЮА. 2018. №5

[Электрондық ресурс] - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-snizhenii-vozhrasta-administrativnoy-otvetstvennosti> (дата обращения: 01.03.2022).

References

1. Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995
2. Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2011 No. 518-4 "On Marriage (Matrimony) and family"
3. Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 235-V "On administrative offenses"
4. Report of authorized bodies on the results of consideration of cases of administrative offenses of form No. 1-AD [Electronic resource] – 2022. - URL: <http://qamqor.gov.kz/crimes/statistecs> (date of application: 28.02.2022)
5. "Code of Administrative Offences of the Russian Federation"
6. Igova Ekaterina Vladimirovna, Smetannikova Arina Igorevna "On the issue of reducing the age of administrative responsibility // Bulletin of the SSSA. 2018. №5 [Electronic resource] - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-snizhenii-vozhrasta-administrativnoy-otvetstvennosti> (date of application: 01.03.2022)

ПРОБЛЕМЫ НЕЭФФЕКТИВНОСТИ НЫНЕШНИХ МЕР АДМИНИСТРАТИВНОГО ВЗЫСКАНИЯ ЗА НЕИСПОЛНЕНИЕ ЗАКОННЫМИ ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ ОБЯЗАННОСТЕЙ ПО ВОСПИТАНИЮ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО

ИСМАИЛОВА Б.Ш., УСПАНОВА К.К.

Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова, Актөбе, Қазақстан

e-mail: daulet070108@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос об административной ответственности законных представителей несовершеннолетних детей за неисполнение обязанностей по воспитанию, обучению и защите. Забота о детях, об их физическом, интеллектуальном, духовном и нравственном развитии является основной обязанностью родителей или иных законных представителей. При этом качество процесса воспитания детей зависит прежде всего от родителей или иных законных представителей, от качества исполнения ими своих обязанностей по обучению, охране здоровья, защите прав и интересов своих детей. По анализу практики по ч. 1 ст. 127 КоАП РК выявлены вопросы эффективности назначения административного штрафа и предложено

установить административное наказание в виде предупреждения, исправительных или привлечения к общественным работам в качестве альтернативных видов административных взысканий. Проанализирована необходимость установления конкретных критериев при установлении вины законных представителей. К таким критериям относятся пренебрежение к ребенку, пренебрежение его здоровьем, несоблюдение правил санитарии, пренебрежение к образованию, воспитанию ребенка. В то же время увеличение количества правонарушений среди детей в последние годы требует жестких мер. В связи с этим была поднята тема необходимости привлечения молодых людей к административной ответственности с 14 лет.

Ключевые слова: административное право, административное правонарушение, семья, несовершеннолетние, родитель, законный представитель, воспитание.

PROBLEMS OF THE INEFFICIENCY OF THE CURRENT MEASURES OF ADMINISTRATIVE PENALTY FOR THE FAILURE OF LEGAL REPRESENTATIVES TO FULFILL THE DUTIES OF RAISING A MINOR

ISMAILOVA B. Sh., USPANOVA K. K.

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe city

e-mail: daulet070108@mail.ru

Annotation This article discusses the issue of administrative responsibility of legal representatives of minor children for failure to fulfill their duties of upbringing, education and protection. Taking care of children, their physical, intellectual, spiritual and moral development is the main responsibility of parents or other legal representatives. At the same time, the quality of the process of raising children depends primarily on the parents or other legal representatives, on the quality of their fulfillment of their duties for education, health protection, protection of the rights and interests of their children. According to the analysis of practice under Part 1 of Art. 127 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan, issues of the effectiveness of imposing an administrative fine were identified and it was proposed to establish an administrative penalty in the form of a warning, correctional or community service as alternative types of administrative penalties. The necessity of establishing specific criteria in establishing the guilt of legal representatives is analyzed. Such criteria include neglect of the child, neglect of his health, non-compliance with the rules of sanitation, neglect of education, upbringing of the child. At the same time, the increase in the number of offenses among children in recent years requires drastic measures. In this regard, the topic of the need to bring young people to administrative responsibility from the age of 14 was raised.

Keywords: administrative law, administrative offense, family, minors, parent, legal representative, upbringing.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Arebayev G.T. – Master of arts, Tutor of the Department of Kazakh Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: Gala.com.93@mail.ru

Amanzhol M.A. – master of pedagogy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: aydana.ayzharykova@mail.ru

Bazarkhanova A.A. – PhD student, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Bozgulanova N.E. – master of pedagogy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: b.nazgul@bk.ru

Issakova S.S. – Professor, Doctor of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: sabira-i@yandex.kz

Karagulova B.S. - candidate of philological sciences, associated professor, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: bkaragulova@mail.ru

Karabaev M.I. – Bashkir State University: Ufa, Bashkortostan, Russian, e-mail: munir.karabaev@yandex.ru

Khusainova L.M. – Doctor of Philology, Professor, Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmullah, Russian

Sadirova K.K. – Doctor of Philology, Associate Professor, Professor of the Department of Kazakh Philology, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: akbota.turzhan@mail.ru

Turarov Zh. – PhD, Technical University, Kaiserslautern, Germany.

Utesov A.B. – Candidate of Phys.-Math. Sciences, associate professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: adilzhan_71@mail.ru

Yessengulova M.N. – associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: ms.miko77@mail.ru

Балтымова М.Р. – Педагогика ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: mbr74@mail.ru

Жұбаназаров С.А. – Педагогика ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: mbr74@mail.ru

Жекеева А.Т. – гуманитариялық ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: agu_93.20@mail.ru

Жұмабаева Г.Ж. – master of pedagogy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Исмаилова Б.Ш. – з.ғ.к., доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: daulet070108@mail.ru

Карагулова Б.С. – фил.ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail bkaragulova@mail.ru

Нугаева З.Т. – PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: Zahira2009.85@mail.ru

Серікқалиқызы Ә. – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Сейлова Р.Д. – физика-математика ғылымдарының кандидаты, доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: roza_seilova@mail.ru

Тогайбаева А.К. – п.ғ.к., доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: aikat_76@mail.ru

Тұржан А.Т. – 2-курс магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: akbota.turzhan@mail.ru

Успанова К.К. – заң ғылымдары магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kamiuspanova@gmail.com

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫНА МАҚАЛАЛАР БЕРУ ТӘРТІБІ**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Жиектік өлшемдері 2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ҒТАМР (Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы) (12 қаріп өлшемімен).
Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -150-200 сөз).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.,) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі дереккөздердің түпнұсқалық тілінде (қазақ, орыс және басқа да ағылшын емес тілдерде) 7.1-2003 МЖСТ "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері" бойынша рәсімделуі керек.

Латинизацияланған әдебиеттер тізімі келесі түрде рәсімделуі керек: автор(-лар) (транслитерация, <http://www.translit.ru>). (Шыққан жылы жақшада). Мақала атауы транслитерацияланған нұсқада [мақала атауының ағылшын тіліне аудармасы төртбұрышты жақшада], дереккөздің транслитерацияланған нұсқада атауы (немесе ағылшынша атауы – егер бар болса), шығыс деректері ағылшын тілінде.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации) (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем 150-200 слов)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Литература нумеруется размером шрифта 12 кегль, а ссылки внутри статьи указываются в квадратных скобках.

«Список литературы» - на оригинальном языке источников (казахском, русском и других не английских языках) оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Латинизированный список литературы должен оформляться по шаблону: автор(-ы) (транслитерация, <http://www.translit.ru>). (Год выпуска в круглых скобках). Название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название источника в транслитерированном варианте (либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- * IRSTI (Inter-state rubricator for scientific and technical information) (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- * Place of employment (font size 12, light italic)
- * Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 150 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- * The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The literature is numbered with a font size of 12 pins, and references within the article are indicated in square brackets.

“References” - in the original language of the sources (Kazakh, Russian and other non-English languages) is made out in accordance with STST 7.1-2003 “Bibliographic record. Bibliographic description.

The style of the Romanized list of literature (References): author (s) (transliteration, <http://www.translit.ru>). (year in parentheses). article title in transliterated version [translation of the article title into English in square brackets], name of the source (transliteration, or English name - if available), and notation in English.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті

Адрес редакции:
030000, город Актөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
Университет имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редакторлар: Сатбай Ж.И.
Жауапты редактордың көмекшісі: Жантлеуова К.М.

Шығарылған күні 20.12.2022
Форматы А4. Көлемі 28,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 414 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің
Медиа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.12.2022
Формат А4. Объем 28,0 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 414 Цена договорная.
Отпечатано в Медиа центре
Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актөбе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.